

ПАНАС ХУРТОВИНА

ПДНЕБОМ
ВОЛИНІ

138.

142.

Панас ХУРТОВИНА

ПІД НЕБОМ ВОЛИНІ

(Воєнні спомини християнина)

“Господь сила моя й велич, був моїм
рятунком” (2 Книга Мойсея 15: 2).

1952
ВІННІПЕГ

ПЕРЕДМОВА

Передрук повністю або частинами
забороняється.

У цих своїх коротких воєнних споминах я описав тільки те, що мені самому довелося бачити і пережити під час воєнного лихоліття. Описати ж усе, що діялося тоді на нашій Землі, мабуть, ніхто ніколи не зможе.

Я щиро дякую моїму Господеві за пройдений важкий шлях, за всі переживання, які Він послав на мою долю, і за те, що після багатьох років, тут, у вільний Канаді, я зміг таки докінчити свого зошита "Під небом Волині". Тому відаю ці свої спомини до рук читачів, особливо моїх дорогих братів і сестер, які на чужині ще не забули своєї сонячної Волині, своєї рідної розп'ятості Землі.

"Країна розкинених, білих костей,
Каменів прадавніх, розметених пеклом,
Країна закованих, сірих людей,
Де сонце давно у грозі вже померкло.
Це наша країна, твоя і моя..." (Ю. Тис)

АВТОР

Printed in Canada

THE CHRISTIAN PRESS, LIMITED

ПІД НЕБОМ ВОЛИНІ

Вступ

Сьогодні, як звичайно, я повернувся о годині п'ятій пополудні з праці, взяв книжку і пішов до парку відпочити. День був похмурий, але теплий. Знайшовши між кущами самотню лавку, я присів на ній, попробував читати, але не міг. Думки мої розліталися, мов сполохане гайвороння, мов дим від вітру. Сьогодні ж 1-го вересня 1949 року. Пам'ятне і незабутнє десятиліття. Сьогоднішнього дня, десять літ тому, пролунали в Польщі перші постріли, які викликали другу світову війну. За тих десять років зметено з лица землі багато сіл моєї дорогої Волині, тисячі моїх знайомих і незнайомих осіб, моїх братів і сестер замучено у в'язницях, - заслано на далеку холодну Сибір, розстріляно... І ця воєнна завірюха вирвала мене з Рідного Краю й загнала на примусове скитання аж сюди, до Канади. Дійсно, пам'ятне і незабутнє десятиліття! І чи ж можна спокійно сидіти, відпочивати і читати книжку? Ні, бо хто пережив останню війну на Волині, бачив усі страхіття, які робили окупанти над нашим народом, той не має спокою. Йо-

го нерви завжди напружені, насторожені і ще й тепер здригаються на кожен голосний стукіт, на гудіння літака. На спомин пережитого холоне в жилах крові, а свідомість покривається мороком темної ночі... Боже, Боже, як же то багато пережито за тих десять років!...

Я відложив книжку набік, поклався горлиць на лавці й дивився в захмарене небо. Думки мої пливли далеко на мою прекрасну Волинь, пливли до рідного села, до батька, матері, до моїх братів і сестер. Вони блукали сиротою під тинами знайомих дворів, скиглили прибітою пташкою над рідними полями, над вишневими садами мого гарного села і знову верталися до мене на самотню лавку в торонтівськім парку... Я намагався затримати біля себе ці думки, вгамувати їх, спинити, але даремні були мої намагання. Перекидав сторінки книжки, шукав у дрібненьких чорних рядочках заспокоєння, забуття, але не міг його знайти. Перед моїми очима пройшли картини пережитого, проходила страшна дійсність минулого... Стояла моя заплакана мати, батько... Бачив в уяві цю останню хвилину, коли прощався з рідним селом і йшов у далекий, незнаний ще мені світ. Тоді надворі пахла весна, на придорожніх вербах зеленіли бруньки, співали перші жайворонки... І я пішов. Від тоді я ще не чув жайворонка, не бачив солом'яної волинської стріхи, не чув дзюрчання Горині... І я певний, що на чужині ніде не побачу тієї краси, того чару, запаху весни, яка залишилася там далеко-далеко. І тому так бо-

лить мене сьогодні душа, так важко на серці...

Гіркі спомини ножем краяли мое серце, а тому я сковав книжку й пішов на своє помешкання. І ще того самого вечора рішив передумати все, видостати з пам'яті те, що найяскравіше запам'яталося і написати о цей мій короткий спомин про те, що судилося мені пережити під блакитним небом Волині.

Перед бурею

При кінці місяця червня 1939-го року я повернувся з великого міста на свою чарівну Волинь. Надворі стояли теплі дні, а в повітрі пахло липовим цвітом і медом. Простори волинського чорнозему покрилися морем хвилюючої пшеници.

Перебуваючи довший час в далекому чужому місті, я затужив за всіма братами та сестрами, а особливо за евангельською молоддю, між якою працював перед тим. Тому, відпочивши кілька днів у дома, я вибрався в місійну подорож по Волині. В своєму розпорядженні я мав три місяці вільного часу, аж поки знову восени мав вертатися до міста на працю. Перед виїздом я одержав від близьких друзів з Америки листа, в якому вони просили обов'язково побувати в усіх місцевостях Волині, відвідати всі наші евангельські громади й описати свою подорож для якогось там часопису в Америці.

На початку липня я вибрався ровером у подорож. До грубої шкіряної

течки поклав усі необхідні для подорожі речі, а також великого зошита, на якому написав: "Під небом Волині". Цей зошит мав служити мені для всіх моїх нотаток і спостережень.

Рівна польова доріжка, прибита ранньою росою, снувалася між житами, а потім вивела мене на широкий шлях, що провадив до Галичини. Сонце піднялося високо й немилосердно пра-жило. На дванадцять годину я був у Радовилові, а на вечір у Бродах. З при-воду того, що в Бродах немав я нікого зо знайомих, переночував у готелі, а другого дня вранці готовий був у даль-шу дорогу. Маючи до залагодження деякі справи у Львові, я так і вирішив найперше відвідати Львів, а зо Львова поїхати на Радехів, звідти Горохівщи-ну, Володимирщину, а звідтам на Луцьк, Ковель, Рівне, Костопіль і решту волин-ських міст.

Ще сонце не сходило, а я вже виїжд-жав з Бродів, прямуючи через Золочів на Львів. Подорож була важка, бо дув протилежний вітер, але на вечір я таки прибув до Львова. Затримався у зна-йомих, а другого дня відвідав редакції "Післанця Правди", "Громадського Го-лосу", "Діла" та інші українські редак-ції та установи. В цю пору на Волині були заборонені всі українські часопи-си з Галичини і я з великою жадобою оглядав у Львові українські книжки та газети, яких на Волині ніде не можна було дістати. Купити ж собі нічого не міг, бо ж дорога моя лежала на Волинь, де рідне друковане слово було заборо-

нене. Кілька днів я був у Львові, а по-тім направився через Радехів на Волинь. Подорожував кілька днів по Горохів-щині, відвідав громади Євангельських Християн, Баптистів, громади Союзу Церквів Христових, говорив скрізь з ві-руючими людьми, знайомився, розпи-тував, а все, що спостерігав, що пере-живав,—записував до свого зошита. Що мене найбільши тішило, це те, що ду-хова праця скрізь на Волині дуже роз-вивалася, громади різних євангельсь-ких віровизнань стояли на високому ду-ховому рівні, а також те, що скрізь в громадах лунала рідна мова, якої гаря-че пильнувала молодь. Кілька років то-му не можна було знайти між віруючи-ми на Волині українського євангельсь-кого часописа, української Біблії чи співника, бо все тут було російське. Тепер положення різко змінилося. В кож-ному селі, в кожній євангельській гро-маді лунала рідна пісня, проповідувало-ся Слово Боже своєю рідною мовою. В кожній євангельській громаді були ча-сописи, найбільше "Післанець Правди", "Прозри", "Сіяч", "Євангельський Го-лос" і ін. Скрізь були українські єван-гельські співники.

Минають дні за днями. З Горохівщи-ни я поїхав на Луцьк, а Володимирщи-ну залишив на пізніше. В Луцьку одер-жав здому листа, щоб приїхати, бо деякі адміністраційні справи вимагають моєї присутності вдома. І я поїхав на-зад до свого села. Але за цей час мій зошит "Під небом Волині" збагатився деякими враженнями та спостережен-нями.

Полагодивши деякі справи, відповів на кореспонденцію, в половині серпня я вибрався знову в подорож. На цей раз мій шлях лежав просто на Володимирщину. В одній з євангельських громад біля Володимира мало бути відкриття нового молитовного дому і районовий з'їзд євангельської молоді, на який я був запрошений. Приїхав я до згаданої громади і застав там багато молоді, що з'їхалася з усього повіту. Субота. Моросив дрібненький дощ і ми турбувалися, що наше свято буде невдалим. Але вранці випогодилося і люди приходили і приїжджали все більше і більше. Відбулося величаве відкриття молитовного дому, велика програма молоді, а після полудня ми всі пішли над річку, де відбулося святе хрещення сусідньої баптистської громади. Великі маси народу залягли обидва береги ріки й з великою увагою слухали проповідуване Слово Боже. Після хрещення довга процесія молоді і старших направилися через густий сосновий ліс до села. Вечором було Богослуження в новому домі. Гарно співає хор. Великий дім не може вмістити всіх присутніх, а тому половина з них стоять під вікнами. Обличчя присутніх сповнені радістю, задоволенням. Уже смеркає, а присутні не хочуть розходитися. Всі повторюють слова ап. Петра на горі: "Господи, добре нам тут!".

Другого дня я залишив це село і виїхав у дальну путь. Доїхав до самого Бугу, відвідав понад самою рікою багатьох віруючих знайомих і незнайомих,

а потім направився на Ковель. В одному селі, через яке я проїздив, відбувалася велика євангелізація, яку проводили проповідники з Союзу Євангельських Християн. З деяким з цих проповідників я був знайомий, і вони запропонували мені залишитися на їхніх Богослуженнях і послужити їм словом Божим. Я погодився. В цьому гарному волинському селі ми мали великі Богослуження, на яких пережили Божі благословіння. Кілька днів я перебував у згаданому селі, а коли збирavся в дальну подорож на Ковель, брати почали переконувати мене, щоб я вертався додому, бо зо всього було видно, що ось-ось і запалиться війна між Німеччиною і Польщею. Справді, всі польські газети великими літерами писали про те, що Польща готова до останньої каплі крові боронити своїх кордонів, друкували промови маршала Ридз-Сміглого, міністра Бека й ін. Люди говорили тільки про війну, а деякі з неприхованою радістю чекали її. Деякі проповідники, що були на євангелізації, мали замір подорожувати далі по Володимирщині, а потім їхати в Горохівщину, але вранці негайно поїхали додому, бо кожної хвилини воєнні вістки приходили страшніші, а навіть неофіційно говорили, що війна вже почалася, але Польща не хоче до цього признатися. Не бажалося мені повернутися додому, бо ж багато сторінок мого зошита були ще не заповнені, але я рішив вернутися. Того самого дня я направився на Володимир, а з Володимира на Луцьк.

День був похмурий, але теплий. На полях повно людей, що спокійно працюють, не знаючи того, що за кілька днів їх мирна праця буде перервана лютовою війною... Минаю ці поля, ліси, гори долини і любуюся рідними краєвидами. Здається, що все, що бачуть мої очі, особливо чомусь таке дороге мені тепер, таке міле... Все ж це разом становить одне ціле, якому ймення — Волинь.

На вечір приїзжаю до Луцька. Захожу до знайомих і затримуюся на ніч. Тут також ті самі воєнні поголоски, та сама тривога, але все більш достовірніше, бо ж люди мають свіжі газети і радіо. На вулицях міста рух більший, як будьколи. На мості через Стир стоїть військова варта, а біля пошти довга черга людей, що відбирають свої ощадності на "Р. К. О." Це все мене сильно тривожить і я однієї хвилини хотів би злінути додому. А на стінах домів з'являються все нові і свіжі оголошення, біля яких товпляться люди. Проходить загальна мобілізація кількох річників. Я читаю оголошення і бачу, що року моєго народження ще немає.

Другого дня, як тільки почало світати, я вже іхав додому. Надворі зірвався сухий протилежний вітер. Цілий цей день я змагався з вітром, а коли сонце сідало за гору, я вже був у дома. Коли я тільки в'їхав у село, мене оточили наші люди і розпитують, що чувати "нашот війни". На вулицях повно людей, ніхто нічого не робить, лише збиряються докупи й про щось живо ди-

скутують, гаряче сперечаються. Всіх цікавить те, чи правда, що війна вже почалася. Деякі дядьки із задоволенням розмахують руками і твердять, що війна вже давно ведеться, але поляки це від українців ховають. Молоді хлопці галасують, що коли б вони знали, що війна вже є, то ще сьогодні пішли б до сільського вчителя-поляка і порахувалися б з ним за те, що недавно ще ходив по селі, вишукавав між селянами прізвища на "скій" і змушував переходити на католицизм. За це село його сильно ненавиділо і чекало тепер нагоди, щоб йому відплатити. Минаю хлопців і іду глухою зеленою вуличкою до свого двору. Батько й мати зустріли мене зо слізми радости.

— Добре, що ти вернувся, сину, — сказала мати, — тепер таке на світі їхто знає, що буде далі.

Бідна мати. Не знала вона, що незабаром цей син її піде в небажану путь, повернеться ще, а потім знову піде, щоб, можливо, ніколи не повернутися більше на рідну землю...

Другого дня — ярмарок в сусідньому містечку. Приготовляю свого ровера і собі іду до міста, щоб довідатися від знайомих про ситуацію в світі. Дорогою зустрічаю людей, які ідуть назад і кажуть, що поліція нікого до міста не впускає. Значить, щось воно справді вже є, — думаю. Війна. Дядьки, посміхаючись, завертаються назад додому, згromadжуються на шляху і завзято дискутують між собою. "А що я не казав, що війна вже давно є, тільки поля-

ки не хочуть признатися", — кричав голосно якийсь дядько. "Але тепер ім, буде кінець... Ляхи..." Дядьки були задоволені, щасливі, нічого не передбачаючи, що жде їх впереді.

Я вже до міста не поїхав, а повернувся додому. Кілька годин тому я виїздив з села і тоді воно було спокійне, тихе. Тепер я застав своє село затривоженим, схильованим. На стодолах висіли великі білі афіші, які кликали молодих людей на загальну мобілізацію. Скрізь рух і метушня. На головній вулиці села стойть довгий ряд возів, вимощених соломою і застелених білими ряднами. Біля возів товпяться жінки з маленькими дітьми на руках, батьки, матері. Зносять пакунки з харчами і кладуть на возах. Жінки розплачливо плачуть, і їх тонкі жалібні голоси несуться далеко по селі. Новобранці вирушають на війну. Молоді хлопці розходяться по призначених для них возах, прощаючись з батьками, з дівчатами. Деякі матері, обійнявши сина, не пускають на віз і голосять на все село. Тоді вмішується батько і син таки сідає на підводу. Вози рушають, а за ними на вздогін летять жалібні голоси матерів, сестер, дітей. Поїхали. Деякі з тих, що того дня від'їхали, потім повернулися, а деякі так і не повернулися назад. Такий вже закон війни.

За два дні інші новобранці були покликані до війська. Між ними був я. Знову над селом стояв плач жінок, на головній вулиці довгий ряд возів, знову прощання і слози. Ми виїхали за

село і трохи легче зідхнули. Там уже не було чути материнних голосів, що глибоко різали за серце. Хлопці розмістилися на возах і затягнули пісню. "Ой на горі та й женці жнуть, а по-під горою, яром, долиною козаки йдуть. Гей!..." Пісня котилася полями, але всі хлопці були сумні, видно, що в кожного на серці лежав якийсь камінь, туга. Ми їхали на війну, але кого ж ми мали боронити? До того часу в нашому селі не було ні однієї української газети, ні однієї рідної книжки, бо поляки не допускали. Закрита читальня "Прості", зліквідована українська кооператива, а в інших селах Волині, особливо в прикордонних, люди не мали права по заході сонця засвітити в хаті лямпи. Українець не міг купити собі поля, не міг знайти праці, не мав жодного права на своїй праобразківській землі. І тепер ми ось їхали захищати й боронити владу, що знущалася над нами, що відібрала нам нашу волю, нівечила нашу славу. Тривожні думки краяли наші серця, але хлопці на це не зважали і пісня безупинно пливла над полями. "Гей, долиною, гей, широкою козаки йдуть!..."

Я їхав на передньому возі з братом Арсенем. Нам не до серця були голосні співи хлопців, їх жарти, бо ж ми, як християни, взагалі були проти всякої війни і людського кровопролиття, але, нарівні з усіма горожанами Польщі, мусили й собі їхати "на війну".

В повітовому місті нам сказали, що вже не потребують жодного війська і всі ми ще того самого дня ввечорі

повернулися додому. Що ж то була за радість у селі, коли наші підводи голосно тарахкотіли греблею!

Попливли якісь тривожні і непевні дні. Спеціяльні післанці з гміни щодня привозили до села якісь нові розпорядження, прибивали друковані аркуші на стодолах, а вночі їх хтось зривав. Кружляли неофіційні слухи, що війна вже давно ведеться, що польська армія розбита і німці окружили Варшаву. Про це говорили люди між собою, але певного ніхто нічого не знав, бо ж у селі не було ні радіо, ні газети. Люди вірили різним чуткам і тішилися, що Польщі приходить кінець.

Війна

Одного погідного дня над нашим селом почувся сильний гук літаків. Люди вибігали надвір, вдивлялися в голубе небо. Високо, як тільки може досягнути людське око, летіли дев'ять білих, мов голуби, літаків. Вони сповнювали повітря страшним ревом, і полетіли в напрямку Рівного. Далеко почулися глухі вибухи бомб. Тепер всім було ясно, що війна почалася. Виявилося потім, що це були німецькі літаки, які обстрілювали шлях, що веде з Рівного до Дубна, Крем'янця і Тернополя, кудою, ніби, мав утікати на Румунію польський уряд. Я побіг у село і побачив біля школи багато народу. На сходах стояв наш учитель, молодий поляк з-під Варшави і переляканим голосом говорив: "Хчен вам повєдзіць, обивателє, со німець нападл на нашон Польскен, але на-

ше дзельне войско юж побіло німца. Нам на помоць ідзе Англія і Франця... Ви відзвілі пшед хвільон лециали француске самольоти... Прошен о спокуй, бо война пренджко сен сконьчи"... Бідний учитель говорив схвильованим голосом, але ніхто цьому не вірив.

Другого дня на шляху за селом показалися вози, авта, мотоцикли і ровери з польськими біженцями-втікачами. Ці втікачі їхали на південь, щоб досягнути румунського кордону. Багато було випадків, коли подорожуючим автами забракло бензини, тоді вони брали на плечі, що могли взяти, а решту залишали на шляху. Лежали в придорожніх ровах великі валізи з усіким добром, нові авта, мотоцикли і хто тоді хотів збагатитися чужим майном, тепер мав народу. Але між нашим народом таких було мало; натомість було більше таких, що виносили польським біженцям на шлях молоко, хліб, яйця, сало та інші продукти. Дядьки запрягали свої коні й підвозили втікачів, особливо тих, що мали маленьких дітей. Пам'ятаю, коли один якийсь польський урядовець взяв від старенької жінки молоко, випив і сказав: "Ніколи не був я на Волині й не знав українського народу, але бачу, що це добрий народ. Ми ж були у відношенні до нього недобрими".

Довгі валки втікачів вдень і вночі посувалися на південь, але не всім ім вдається щасливо дістатися до Румунії. Одного дня всі ті авта, вози, ровери, що їхали шляхом, повернули назад і роз-

брелися по наших селах і хуторах. Розлетілася нараз скрізь вістка, що більшовики йдуть на поміч німцям і перетяли польським біженцям шлях утечі. Не хотілося тому вірити, але це була дійсність. Потім більшовики виловили по селах і по містах всіх тих біженців й вивезли на Сибір.

Волинське небо затягнулося сивими хмарами й безустанку сяло дрібним дощем. Всі люди біжать за село на шлях, кудою, кажуть, проходить більшовицьке військо. Я й собі пішов, бо ж хотілося побачити тих, про кого так багато писали світські газети, а також наші християнські часописи. Шляхом, що йшов на Галичину проходили в заболочених шинелях довгі колони війська. Їхали також вози, авта. Часом просувалося зелене авто з "начальством", знову проїжджає кіннота, а далі бідні, перетомні піхотинці. Вони маршерували шляхом, курили довгі цигарки, завинені в звичайний газетний папір і сміялися до наших дівчат, що стояли біля шляху. Деякі з них говорили гарною українською мовою, але більшість говорили по-російськи.

Того дня я вернувся додому з перевонанням, що все це, про що голосно писали наші християнські часописи про більшовиків — неправда. Я ж бачив тепер це військо своїми очима і воно зовсім не виглядало на тих, щоб руйнувати церкви, розстрілювати людей, вивозити на Сибір, створювати голод і доводити до того, щоб матері їли своїх дітей...

— 18 —

Наступного дня випогодилося і люди вийшли на поле копати картоплю. Але мало хто копає, бо всі йдуть на шлях, де ввесь час проходить військо. Дійсно, шляхом сунутися зелені авта, танки, проїжджає кіннота. В долині розташувались на відпочинок, почали роздавати обід. Люди оточили воєнний табір і з цікавістю придивляються до кожного вояка, слідять за кожним їх рухом.

— Старік! — закричав голосно якийсь старшина до нашого чоловіка, — вазьмі і папробуй нашево воєннаво супу, какой кушает красная армія. Вазьмі, вазьмі, не бойся...

Дядько несміливо підійшов до старшини і съорбнув з миски супу. Витер рукавом уста і сказав:

— Та я, пане, також колись служив у російській армії і...

— А какой я тебе пан? — перебив йому старшина. — У нас нет панов, у нас все равни, все таваріші... Вот, пакурі еще, это саветская махорка...

Дядько висипав тютюн на долоню і почав крутити сигарку. Солдати розмовляли з людьми, приглядалися до нас, весело жартували з дівчатами. На возі почулася музика. Один червоноармієць розтягав гармінію і виводив пісню. Кількох солдатів пішли в танок з нашими дівчатами, а старшина підніс руку та на ввесь голос: "Да здрастует дружба народов, да здрастует красная освободительная армія, да здрастует великий таваріщ Сталін!" Червоноармійці заплескали в долоні, а ми стояли й ні-

— 19 —

чого не розуміли. Я підійшов до одного червоноармійця і запитався:

— А скажіть, товариш, чи є у вас церкви?

— Та єсть сколько завгодно, — відповів він. — У нас много церков...

Підходили інші люди, ставили різні питання, але червоноармієць відповідав на все без жодного намислу. Дядьки уже дискутували між собою:

— А що я не казав, що це все брехня, що нам тут оповідали про більшовиків?! — голосно кричав мій сусід. — Та тож таки свої люди, брати, а поляки нас тільки лякали... Нема чого боятися, бо таки краще тепер буде... Я руских знаю. З одного котлка ми їли в окопах... Хароший народ...

— Чекай, чекай, — казав другий, — ще побачиш. За стільки років вони навіть не спромоглися на дурний папірок, а курять з газети. Чи ж курив польський офіцер газету? А подивись на їхні коні... То така кавалерія? га? То ж в нас онучарі кращими їздять...

Дядьки сперечалися, вимахували руками, а в долині грала музика, крутилися в танкові червоноармійці.

Потім все це рушило далі. Заревли мотори авт, загарчали танки, в повітрі пролетіло кілька літаків. Все це сунуло на Галичину. За згодою Гітлера, Азія розпочала свій дикий похід на підбій Європи...

Ми йшли додому. В селі групи людей. Ніхто нічого не робить, бо й праця не йде до рук. Мов би свято. Стільки нових вражень, нових сподівань. По пере-

лазах стоять люди і скрізь суперечки, голосні розмови. Біля криниці найбільша юрба. Підходжу й собі до людей. Всередині стоїть Зарічний Петро й оповідає:

— Не журіться, люди, бо я на шляху питався в самого офіцера, як там в Росії, то він казав, що все харащо. Питався по скільки в них можна тримати коней, корів, то він, знаєте, що казав? “Старік, держі себе сколько хочеш, у нас всю можна держать, но ви самі не захотите возиться с этим. Ви пойдете в колгосп і зачем вам возиться с коровами, лошадьми, навозом... Достанете всю готовое...” І думаете не так? Напевно так... Там таки лучша жизня...

Приходжу додому. Брат дістав газету “Красная Звезда”. У ній повно малюнків, з життя в Росії. Люди веселі, радісні, всі сміються, повно карикатур утікаючого польського уряду, описи знімки наших сіл, обдертих хат, бідних наших людей, що, простягнувши руки, біжать назустріч червоноармійцям. Ми читаємо газету до пізної ночі й переконуємося, що таки все брехня, що нам писали про Росію. Тепер же ми все бачимо самі, читаємо своїми власними очима більшовицьку газету, маємо нараду розпитати солдатів звідти, які говорять нашою мовою.

За два дні я сів на ровера й поїхав до міста побачити, що там діється. На мені гарні нові чоботи, нове вбрання, ровер також тількищо куплений перед самою війною. Дорогою зустрічаю військо. На шляху стоїть танк, а біля

нього щось ремонтують червоноармійці. Я затримався. Вони міряють мене очима, оглядають моє ровера й чомусь питання скільки я мав поля, чи багатий мій батько, чим я працював у Польщі. Я ж розпитую їх також. Від них довідався, що такого ровера, як мій, у них можна купити за 120 карбованців, такі чоботи, як на мені — 80 карбованців, а звичайний робітник у них заробляє 25 карбованців на день. Я порівняв ціни в Польщі. Величезна це була різниця. Потім я їх запитав, чи є в них в Росії церкви, чи можна в них вірити в Бога і молитися. Один, сміючись, показав на літака, що саме пролітав, сказав:

— Вот наш бог, а панська вашево бога нам не нужно. Ето все іронда...

На мене повіяло жахом, бо ж такого богозневаження я ще не чув у житті.

Я поїхав далі. Перед самим містом була зелена брама, на верху брами лопотів червоний прапор, а по обох його боках — два менших жовто-блакитних прапори. Біля брами стояв молодий юнак з крісом на плечі, з червоною опаскою на рукаві. Трохи був мені знаний, бо ще недавно продавав на торговиці содову воду. Тепер, видно, був уже “великою шишкою”. Мовчки показав мені рукою, щобстати.

— Ти куди йдеш? — запитався мене грубо по-польськи. Мене обійшло.

— А тобі яке діло? — відповів я таким самим тоном.

— О, я думав, що ви поляк, бо тепер їх так багато ще тут шляється...

Він повернувся до брами, а я поїхав

далі. В місті великий рух, мов ярмарок. Скрізь повно червоноармійців, на домух майорати червоні прапори, проїжджає якесь військове авто й розкидає летючки. Народ кидається на землю, хватають червоні папірці й ховають до кишени, щоб занести додому й показати комусь “грамотному”.

Нова влада

Надвечір я повертаєсь додому. За містом на брамі лопотів червоний прапор, але біля нього вже не було жовто-блакитних. Оповідали люди, що якийсь військовий старшина наказав здійняти українські прапори, перед усіма порвав їх, кинув у болото і пом'яв ногами. Люди були цим страшенно обурені й ніяк не могли нічого зрозуміти. Червоноармійці оповідали, що в них є Україна, у Києві свій уряд, говорили гарною українською мовою, а тут їхній старшина перед усіма зневажає українського прапора.

За кілька днів у селі почала творитися нова тимчасова влада. З району прийшло розпорядження, щоб люди самі вибрали собі голову села, секретаря і Комітет Незаможніх Селян (НЕЗАМ), які мали б пильнувати в селі порядку і взяти під свою опіку великий панський маєток, що залишився без опіки. Відбулися перші загальні збори. Головою був вибраний мій сусід, я — секретарем, а НЕЗАМ також вибрали з найбідніших селян. Ми розпочали своє “урядування”. Сільрада примістилася на фільварку в панських “покоях”. З

району прийшло розпорядження, щоб подати список мешканців села, роздати панське майно бідним людям, а що залишиться, списати й подати до району. Цілими днями я списував усе, а НЕЗАМ роздавав людям корови, коні, гуси, кури, зерно й ін. Багато майна роздали, але ще більше залишилося.

За якийсь час я пішов до комори й бачу, що із зерна, що було залишилося нема й половини, нестало також кілька-надцять курей, качок. На гориці валаються порожні пляшки з самогону, а голова села й члени НЕЗАМУ щодня п'яні. Виявилося, що НЕЗАМ, разом із головою села виробляли самогон, різали кури й випивали цілими днями й ночами. Того самого тижня я зрікся секретарства, бо бачив, що мені, як християнинові, не можна працювати з такими людьми.

Одного ранку прибіг на фільварок задиханий сільський поліціянт з червоною опаскою на рукаві, з довгою цигаркою в устах і кричить на все горло:

Товариш голова, я зловив поляка... Видно, якась велика риба, бо має золоті часи, бліскуче перо, а костюм який... Він там стоїть на дорозі. Ходіть!...

Ми вийшли на дорогу. Від поліціята несло на нас смородом самогону, а зім'яте його вбрання, немите обличчя казали, що він щойно десь пробудився. Незнайомий, побачивши нас, скинув капелюха і низько склонив голову.

— Хто ви такий? — лагідно спитався голова.

— Я поляк, — відповів незнайомий, — з Варшави... Професор університету. З родиною я втікав від німців, але моя родина загинула, а я лишився сам. Тепер іду до станції і може доберуся додому... Але цей пан мене затримав і привів до вас. Я ж нічого не зробив...

— А який я тобі пан, га? Тепер нема панів, бо всі повтікали до Румунії, — крикнув поліціянт і пустився до незнайомого. Голова шарпнув його за руку:

— Ти що, смаркачу, руки простягаєш? Ти хочеш, щоб я тобі зараз справив? То ти такого порядку пильнуеш... Ану, ступай і виспися раніш... Як розкажу батькові, то він тобі дасть поліцію. Дивись його... Шантрапа...

Поліціянт почервонів і пішов. Я взяв незнайомого додому, там він відпочив, а потім батько завіз його аж до само-го двірця.

Одного вечора прийшов до мене знайомий сусід і сказав, що сьогодні вночі приде районова поліція й заарештує нашого вчителя-поляка. Поліція має його забрати і, ніби, завезти до району, але дорогою десь хочуть його забити. Я негайно пішов до голови села і довідався, що це правда. Жаль мені стало бідного, молодого хлопця, бо хоча він був великим польським шовіністом, деяким нашим людям, що мали прізвища на “-скій” не давав спокою, переконуючи, що вони поляки, але жаль мені його було, як людини. Я рішив його повідомити про небезпеку. Біжу через сади, через знайомі перелази до школи. В

кімнаті вчителя блимає світло. Я стукнув у вікно і викликав учителя до саду. Коли я йому оповів його небезпеку, він задрижав усім тілом і почав плакати. На дорозі ж стояли кількох наших хлопців і пильнували вже його. Ми влізли обидва крізь вікно до його кімнати, спакували дещо до двох валізок і вийшли в сад. Ніч сковала нас від людського ока. За кільканадцять хвилин ми були далеко за селом на хуторі в члена нашої громади брата Івана. Там учитель переночував, а вранці брат Іван своїми кінами відвіз його до станції й він щасливо поїхав у свою дорогу. Тієї самої ночі поліція приїхала до школи, але кімната вчителя була порожньою.

Минуло багато часу, на нашу Волинь прийшли німці, другі "визволителі" і я одержав з далекого Krakova листівку від знайомого вчителя, що він щасливо заїхав додому. Я був задоволений, що виконав свій християнський обов'язок і врятував людину, хоч і неприяителя.

За кілька днів з району прийшло розпорядження, щоб в селі урухомити школу. Прислали також кілька шкільних підручників київського вже видання в українській і російській мовах. Відбулися знову загальні збори і мене вибрали вчителем. Я відразу взявся за працю. Велика школа щодня була наповнена дітвою. Окрім звичайної науки читання й писання, я оповідав дітям біблійні оповідання, намагався посіяти в їх серцях зерно Божої правди, і це вважав найпершим своїм обов'яз-

ком. Але не довго продовжувалася моя праця в школі. З району прийшли нові накази, щоб навчання в школах не розпочинати молитвою, а вчити дітей співати інтернаціонала. Надійшли нові шкільні книжки, в яких висміювано Бога і до цього треба було систематично привчати дітей. І жаль мені було тих невинних діточок, жаль їх чистих сердець, які тепер почнуть затроювати проклятим безбожям, але заради тому я не міг. Я пішов до голови нашої сільради, заніс йому від школи ключі й зрікся вчительства. Я побачив, що мені, християнинові, немає ніде місця для праці з новою владою. Скрізь панувала несправедливість, розпуста і зло. Повідчиналися в'язниці, звідтам повиходили злодії, різні злочинці, а тепер вони були комісарями, комендантами поліції, урядниками.

І попливли дні за днями. З майна на фільварку майже нічого не залишилося, але я дякував Богові, що не брав у цьому жодного уділу й не був за це відповідальний ні перед Богом, ні перед людьми.

Наші еванг. Богослуження продовжувалися без жодних перешкод. Кілька разів заходили до нашого молитовного дому советські старшини, оглядали наші співанники, Біблії, тексти, але нічого не говорили. Люди відвідували наші Богослуження більше, як раніш. Відбувалися також регулярні Богослуження в православній церкві. Покищо ніхто нам не перешкоджував славити Бога, але по всьому було видно, що час за-

борони недалеко. Ми вірили тепер нашим християнським часописам, які описували про переслідування віруючих в Советах і зо страхом чекали того самого. Тому, віруючі робилися жвавішими, гарячішими.

Одного дня в нашему селі з'явилися якісь чужі люди. Вони були обірвані, худі і виснажені. Деякі з них були взуті в подергі гумові черевики, інші мали ноги, обмотані ганчірками і мотузками. Вони ходили від хати до хати і просили милостиню. Брали картоплю, моркву, буряки, хліб, і все, що давав. Це були люди, що прийшли з-за колишнього совєтського кордону, наші волиняни. Ми їх питали про їх життя, про все, але вони нічого не відповідали. Були замкнуті в собі й сумні, мов ніч. Казали коротко, що в них все добре, все можна купити, все є. Коли ж питали їх, чому вони такі виснажені, обірвані, — вони мовчали. Наші люди щедро обдаровували своїх братів з "того світа". Я розпитувався про віруючих і вони казали, що раніше було в них багато "штундів", але тепер немає.

Потім з нашого села зібралися кілька жінок і пішли за колишній кордон по дивитися на тамтешнє життя. За кілька днів повернулися. Плакали й оповідали, що такої біди, такого горя вони ще ніколи не бачили. Вечорами по хатах збиралися люди, а жінки оповідали. Оповідали відкрито, бо ж не знали ще наші люди того, щоб боятися своїх сусідів, своїх односельчан. І засмутилося село від жахливих вісток оче-

видців, мов колись жидівський народ від вісток своїх післанців, які ходили огляdatи обітovanу землю.

Потім обірваних людей з-за кордону вже не було. Більшовики замкнули кордон і поставили пильну стояжку...

А дні осінні пряли біле павутиня, навівали тугу, смуток... Небо моросило дощем.

Нараз прийшло нове розпорядження, що мають відбутися вибори. Люди мають вибрати з-поміж себе представників, які пойдуть до Львова і там вирішать нашу долю. Коли ці представники рішать, що Західня Україна не хоче прилучуватися до Радянського Союзу, тоді більшовики підуть від нас, Польщі ж немає і буде тоді Самостійна Західня Україна. І люди широ повірили цим словам. Вірили, що не все ще втрачене, що ми ще самі рішатимемо про себе. Найголовніше тепер вибрати відповідних своїх кандидатів.

Життя ж під новою владою ставало важче і сумніше. В людей вичерпалися польські сірники, нафта, мило, сіль та інші речі першої потреби. Чулося всюди нарікання, прихованій жаль за минулою Польщею. До села приїжджали з району представники, часто військові. Відбувалися безконечні збори. Жінки не давали представникам говорити, а все питали:

— Товаришу, а чому не привезете мила, солі, сірників?

— Та абажді, бабка, всьо будет. Теперь вайна, нет время етім заніматся, а

у нас всього этого єсть, сколько хочеш...
Абаждіте... Всьо будет...

Люди мовчки розходилися з таких зборів і з нетерпливістю чекали дня виборів. Вірили, що в цей день рішиться їх доля так, як вони собі бажають.

“Вибори”

Перед виборами майже щодня з району приїжджали різні представники, збиралі селян на майдані біля школи, оповідали про “щасливе” життя в Радянському Союзі, але ніхто вже в це не вірив.

Я відмовлявся від будьяких обов’язків у селі, але перед самими виборами мене таки зробили секретарем виборчої комісії. Я зладив списки виборців і район їх затвердив. Напередодні виборів відбулися в селі останні загальні збори, на яких мав промовляти кандидат нашої округи, дійсно бідний і навіть неписьменний селянин. Я знов, що на зборах прийде до конфлікту з виставленим більшовиками кандидатом, бо ж він був комуністом і ніхто на нього не бажав голосувати. Учора ввечері з сусідніх сіл були в нашему селі якісь таємничі верхівці, від нас також їздили кудись. Організовувався спротив.

Великий майдан школи заповений народом, що й яблуці немає де впасті. Впереді жінки, ззаду — мужчини. Всі незадоволені, злі. На сходах голова сільради і виборча комісія, — чекають на приїзд депутата. Ось і показалася на дорозі підвoda з кількома

людьми й двома озброєними червоноармійцями. Люди заметушилися і дали дорогу “начальству”. Виступив голова району з промовою. Йому нараз перебили:

— Товаришу голова, а чи можемо ми вибрати свого кандидата? — почувся з юби голос.

— Позно уже, позно, завтра ведь вибори, — відповів голова.

— То ми на вашого кандидата голосувати не будемо! — крикнув знов інший голос. — За комуністів ми не голосуємо...

— А на каво ви хатіте галасават?

— Ми маємо свого чоловіка, — відповіла жінка.

— Каво?

— Панас Хуртовина і ми всі будемо за ним голосувати.

— Так, Панас!... Панас Хуртовина! — заголосила юрба.

Я стояв на сходах і мене облило холодом. А голова району нараз звернувся до мене:

— Ето ви Панас Хуртовина?

— Так! — відповів я.

— Ви желаєте бить депутатом?

— Ні! — голосно відповів я знову.

Люди заметушилися й почали кричати:

— Будеш, будеш!... Ми тебе вибираємо...

Я категорично відмовився від такої безглуздої кандидатури і просив людей, щоб вони заспокоїлися. Але юрба гомоніла:

— То ми не будемо голосувати... Не

хочемо комуни!... Геть від нас, голодранці!... Безбожники!...

Велика юрба захвилювалися, мов буря. Трясли кулаками, напирали на сходи і кричали різними голосами.

Голова району метнувся до школи, а на сходах залишилася виборча комісія і червоноармійці. До мене нахилився голова сільради:

— Що буде?... Скажи їм, щоб перестали... Пропаде село...

Я став на сходах і закричав на ввесь голос:

— Люди! Слухайте, люди!... Перестаньте галасувати. Ніхто вас не змушує голосувати, але не чиніть безпідядку...

Але їх годі було заспокоїти.

— Ти нам не говори, ми самі знаємо... Не тримай за ними руки... То безбожники, жиди... А ти ж знаєш Євангелію, де написано, що прийдуть такі антихристи, що будуть церкви валити, людям прибивати печатки... Отож вони і є... Не хочемо голосувати...

З головою сільради ми почали говорити до своїх людей і якось юрба заспокоїлася. Стояли перед нами сильною стіною і готові були кинутися на кожного свого противника. Із школи вийшов блідий голова району. Почав поволі знову говорити, але одна жінка сміло вийшла наперед і голосно перевила йому:

— Ми не будемо за вами голосувати, бо ми вас не хочемо... Ми були за границею й бачили ваші колгоспи, а тепер

нас не обдурите... Ви повалили в себе церкви, повивозили на Сибір попів... Ми все знаємо... Не хочемо вас....

— А каво ж ви хатіте? — піднесеним голосом спитався голова. — Польші хатіте, Мосціцкаго, Бека?... Чо?...

— Ми хочемо самостійної України! — крикнув інший жіночий голос.

— Так!... Так!... України!...

Юрба знову заметушилася, але тепер з більшою вже силою. Пхалися до сходів. Голова району ще більш зблід, скопився за револьвера і склався до школи. Поки я вспокоював селян, голова сільради вивів все це “начальство” другими дверима крізь сад на дорогу, де стояла підвoda. Всі вони попадали на віз, погонич шарпнув віжками і за підводою тільки знялася густа курява. Люди побачили і почали бігти на дорогу.

— Бити бандитів!... Навпросте чрез городи і перейняти біля криниці!... Хлопці!... Вперед!...

Бігли жінки і чоловіки, всі хто стояв на майдані. Але погонич знав дорогу, не поїхав біля криниці, а поза млин і сіножатями до другого села.

На тому збори були закінчені. Другого дня, гарної погідної неділі відбулися “вибори”. В просторії школі повно людей, на майдані грає музика. В одній кімнаті виборці одержують б'юлетені, проходять крізь сіни до іншої кімнати, в якій є кілька “кают” завішених рядами, звідтам проходять до третьої кімнати з урною. Біля урни сиджу я, а

в куті — молодий червоноармієць. Люди йдуть і кидають до урні білі папірці. Червоноармійця заманила надвір музика і я залишився в кімнаті сам. Входить стара жінка:

— Скажи мені, сину, де то треба закреслити, бо мені Гнат казав у дома, щоб я тут закреслила, а я не знаю де?

Беру від бабусі папірець і кидаю до урни.

— Тут уже, бабусю, не можна закреслювати, бо я не маю на це права.

Старенька жінка ображується.

— А там в сінях повно наших хлопців, що закреслюють, хто не знає де, тільки я пройшла й не помітили мене. То ж ти міг закреслити. Нашо ж кинув незакресленого?...

До кімнати йшли інші люди і стара жінка вийшла, шепочучи ввесіль час: “Че не закреслили... От...”

Вечором ми перераховували голоси. Великий жах огорнув усю комісію. На кілька тисяч виборців ми знайшли тільки 38 важких голосів. Завезли їх вранці до району, але там менше того перелякалися, бо ж інші села привезли такі самі висліди “виборів”. А потім обласна газета проголосила, що мешканці нашої області з післями на устах йшли до виборчих урн, і всі, як один, віддали свої голоси за “вибраних народом” депутатів. І побачили це бідні наші люди, засумували ще більш, але жодної ради на це не було. Ми стали примусовими горожанами і в'язнями Радянського Союзу.

— 34 —

Минуло від того часу десять літ, але глибоко в моїому серці закарбувалися ці незабутні дні. Бачу ось перед собою спокійних, чистосердечних моїх односельчан, на шкільному майдані. І дядько Мартин, старенька тітка Ксенька, Оліта, Паранька... Дорогі мої люди, брати мої і сестри, чи живете ви ще дене будь на світі, чи згадуєте коли вашого Панаса, який гірко тужить за вами на далекій чужині?...

Повертаючись з району, я молився в душі й дякував Богові, що на тому закінчилася моя нова праця. Дякував ще більше Богові, коли довідався, що всі депутати по інших селах, яких виставили люди, напередодні виборів уночі були забрані поліцією й пропали, мов камінь у воду. Я був покищо врятований, повернувшись додому, спокійно сидів і терпеливо чекав якихось нових подій. А життя робилося з кожним днем важче і важче. Тягнулися довгі осінні вечорі. Як тільки заходило сонце, село окутувалося темрявою, бо не було чим світити.

Одного разу прийшов з району наказ, щоб ми віддали свого молитового дома на другу клясу школи і щоб члени громади розписалися, що вони передбачають потребу школи в селі й добровільно віддають на ту ціль свого молитового дома. Ми не погодилися розписуватися, але не боронили дому, коли влада схоче забрати. На тому і закінчилось: дім залишився за нами і ми дали збиралися, молилися і проповідували Слово Боже.

— 35 —

Моя перша втеча

В селі організовувалася кооператива. Мене вибрали рахівником кооперативи і голова сільради радив мені не відмовлятися від того, бо в районі його, ніби, питали про мене, що я роблю і чому не приймаю уділу в громадській праці. Але я таки відмовився від нової праці. В мене зародилася думка втікати. В сусідньому місті зустрів знайомих жидів, що недавно втікли з Варшави, вони мені дещо оповіли і я рішив іхати до Варшави. Сказав про це батькові, а тато, як звичайно, утер слізозу і каже:

— Роби, сину, як знаєш. Нехай тобі Господь допоможе, бо тут ти всеодно не врятуешся...

Одного післяполудня я присів з дядьками, що іхали до лісу за дровами, а на вечір був уже в Рівному. На двірці перед касою стояла довга черга людей. Збоку стояло двох міліціантів і пильно оглядали чергу. Я став собі, дістав квитка і пізно вночі виїхав потягом до Білостоку.

Потяг наш швидко біг просторами Полісся, минав села й міста і на кожній станції брав все нових подорожніх. За Лунинцем уже так переповнився, що не було місця де stati. А всі ці люди чомусь іхали до Білостоку. Як я потім зміркував, то всі вони іхали туди з тією метою, що й я. Були це переважно молоді хлопці й дівчата.

Ось і Білосток. Місто велике і зовсім мені незнане. На вулицях повно сміття, розкиданої соломи і великих жовті плями від бензини. Видні ще сліди тан-

ків. Крамниці скрізь зачинені, а майже на кожному більшому будинкові повівають червоні прапори. Я взяв свого наплечника і пішов шукати адресу російської громади Баптистів, яку знов з пам'яти. Дорогою зустрічаю якогось пана й питаю, де ця вулиця. Він побачив, що я не тутешній і відразу спитав мене, чи я часом не хочу переходити "туди". Ми розговорилися, познайомилися. Він сказав, що сьогодні вечором іде "туди" і може мене взяти з собою за 50 золотих. Я пішов до нього додому і за кілька годин був знову на станції, щоб набути квитка до Малкіні, що біля кордону. На двірці було дуже багато народу. На цементовій холодній долівці лежали матері з маленькими дітьми, хворі й немічні старці. Найбільше жидів, які тількищо втікли з Варшави, і поляків, що направлялися до Варшави. Біля вікна каси довга черга. Я став собі. Простояв цілий день, не ішви нічого, але квитка не дістав. Стояв знову цілу ніч, і аж другого для підвечір якось дотиснувся до вікна і набув квитка. Сховав його, як якийсь скарб глибоко до кишені і втиснувся до потягу. Знайшов там знайомого пана. Потяг рушив і якось легче стало на серці.

Коли ми були вже недалеко останньої станції, потяг нараз став перед поля. Була темна ніч. За вікном почулися голоси: "Вихаді!... Все вихадіте!..." Ми вийшли на поле. Біля потяга стояло кільканадцять червоноармійців з рушницями. Сказали нам відійти на поле,

бо потяг дальше не піде. Ми відійшли, а вагони, стукнувшись і пішли далі. Ми залишилися. Мій знайомий сіпнув мене за руку, ми поступилися в темряві за якийсь кущ, потім за другий і почали втікати. Коли ми трохи пробігли й оглянулися, то побачили, що за нами біжать інші. Скорі ми вбігли до лісу і були безпечні. Мій знайомий знову дісталася дорогу і ми пішли лісом. Було нас усіх біля 20 осіб.

Пізно вночі добралися до самітньої хати під лісом. Зайшли всі досередини, мій знайомий щось переговорив з господарем і сказав мені, що над ранок господар нас переведе через кордон, який ось тут уже недалеко. Ми порозклавдалися на долівці відпочити й поясипляли. Над ранком повставали, і я побачив, що моого наплечника нема. Я метнувся скрізь, але його ніде не було. Вкрали. Я залишився без нічого. В наплечнику ж була моя білизна, всі дорожні прибори й деякі важливі книжки.

Ми ввійшли знову до лісу і мені так було важко на серці. Йшли тихою ходою між сосновими кущами, ставали, наслуховували і далі йшли. Господар, в якого ми відпочивали, йшов вперед і подавав нам знаки, коли маємо йти, коли стати, а коли навіть лягти на землю. І ось найвище скучення уваги і пильності. Ми зближалися до кордону. Тиша... Повзemo через якусь прогалину, а потім зриваємося на ноги і щосили біжимо вперед. Біля старого вітряка затримуємося, тяжко віддихаємо, а наш провідник каже:

— 38 —

— Ми вже закордоном... Переїшли... Німці зо свого боку майже не пильнують. Можете йти собі, а я ще муши вे-рнутися, поки темно.

Ми пішли вільною ходою в напрямку якогось села. Мої співтовариши йшли вперед, я — далеко ззаду. Залишився навмисне, щоб бути самому зо своїми думками, зо своїм смутком і якоюсь схвильованою радістю. Йшов і молився гаряче в своєму серці, дякував доброму моєму Отцеві за щасливий перехід кордону, а при тому згадав далекий дім, старенького батька, матір і гіркий біль різв ножами мое серце. Чи ж добре я зробив, що утік? — ставив собі питання, яке так і залишалося в душі без відповіді. Жаль мені було також і останньої своєї втрати — наплечника, в якому була моя пам'ятна і нерозлучна Біблія. Але годі було щось зарадити. Треба було йти вперед, робити перші кроки добровільної еміграції.

Другого дня я був уже в Варшаві. Варшава зустріла мене першим сніжком. Колись гарне і чисте місто, тепер лежало в руїнах і занедбанні. Я метнувся по знайомих і знайшов у Варшаві багато нових утікачів з Волині, Галичини й Білорусі. Я опинився на чужині без грошей, не маючи навіть у що переодягти-ся. Але віруючі в Варшаві мені допомогли. В Варшаві було багато хлопців з Білорусі, які щотижня переходили кордон і торгували різними товарами. Я зустрів одного такого, що мав іхати до Білостоку, написав коротенько листа додому і просив його кину-

— 39 —

ти листа в Білостоці. В листі сповістив татові, що я в Варшаві і щоб мною не журилися, тільки щоб молилися за мене.

У Варшаві важко було мені знайти якусь працю, нелегальною торгівлею я не міг зайнятися і тамошні брати вислали мене на місійну працю на Грубешівщину. Я залишив Варшаву. Прибув однієї ночі на маленьку станцію біля Грубішова. Було біля півночі, а мені треба було сидіти на станції й чекати ранку, щоб якось добрatisя до призначеного села. Я сів під теплою піччю і солодко заснув. Над ранок розбудив мене чийсь голос. На станцію ввійшла засніжена молода жінка, а за нею мужчина, тримаючи на руках маленьку дитину. Ми розговорилися. Виявилося, що це були люди, які тієї ночі втікли з Володимира Волинського через Буг. Молодий чоловік проклинав більшовиків і казав, що під час війни більшовики були розігналися "визволяти" Західну Україну і зайдшли аж до Грубішова. А коли потім, на наказ Гітлера, відступали назад, то намовили багатьох селян, щоб відступали з ними, бо в них "очень харашо жівиться". І багато поїхали. Поїхав і він. Залишив гарного млина, господарку і поїхав. Завезли їх аж до Донбасу. Там дали їх до гуртожитку, другого дня їх обікрали, напали їх воші, не було що істи. Люди рвали на собі волосся з розpacі, розбігалися скрізь, а він впросився якось до порожніх вагонів, що верталися з Донбасу до Львова і приїхав додому. Тішився, що по-

вернувся, хоча і без нічого, лише з дитиною і дружиною.

Другого дня я поїхав далі до призначеного села. Проходив українськими селами Грубешівщини, бачив багато по рожніх хат, і були це хати людей, що добровільно поїхали до Росії, коли більшовики верталися на той бік Бугу.

На Грубешівщині

На Грубешівщині брати і сестри мене радо прийняли. Застав я там уже деяких баптистських проповідників з Галичини. Мав я там багатьох знайомих ще з перед війни, а тому легко мені було подорожувати по всіх селах. Ми мали скрізь благословені Богослуження, які там проходили без жодних перешкод. Мали також завжди свіжі відомості з-за Бугу, бо багато людей звідтам втікали сюди.

Прийшло Різдво 1939 року. Скрізь по громадах відбуваються зібрання молоді. Я маю багато праці і запрошень. Їдимо саньми, вимощеними соломою, застеленими ряднами. І все так, ніби на рідній Волині, але в серці відчувається якась туга, щось тягне додому, відбирає силу, рівновагу. Минули свята. Я замешкав в однім селі недалеко Бугу. Кожного дня, як заходило сонце, я виходив за село, ставав на горі й дивився за Буг. Серце мое рвалося туди, на Волинь. Перед очима стояла рідна хата, мати, батько, брати і сестри. А що, як за мене візьмуть невинного старенько-го батька і будуть мучити, питати, де його син? — думав я. Що ж винен бать-

ко? Чому я втік?... Я стояв на горбку, вдивлявся в сіру далечінню, а потім схиляв на снігу коліна, молився і плакав... Туга мене поривала, несла на своїх крилах просторами Волині й годі мені було заспокоїти себе. Я пізно повертаєсь до села, а другого дня знову йшов на гору. Потім я втратив сон, згубив апетит і після довгого вагання, боротьби з собою, вирішив таки вернутися додому.

Однієї неділі наше Богослуження прийшло двох молодих хлопців. Після Богослуження я підійшов до них і ми познайомилися. Виявилося, що це були віруючі, члени однієї баптистської громади в Галичині, які недавно прийшли сюди з Галичини, дещо накупили, а тепер знову вертаються до Галичини. Я забажав іти з ними і вони радо погодилися, запевнюючи, що кордон легко можна перейти і що вони знають дорогу. Я скоро зібрався і ще того самого дня ми вийшли в путь. І пам'ятаю, мовби це було недавно. В маленькій хаті проводячого брата ми стали на коліна і молилися востаннє з дорогими братами і сестрами місцевої громади. Коли встали з колін, проводячий брат, утираючи сльози, сказав:

— Братье Хуртовино, мені здається, що ми вже більше не побачимося...

Ми обійнялися й обидва плакали, як два рідних брати, як двох найближчих нерозлучних друзів. І сповнилися слова цього доброго брата, бо ми вже й не бачилися. Згадую його тепер з найбільшою пошаною й любов'ю і в серці сво-

йому носитиму загадку про нього аж до смерти. Чи є ти ще де на світі, брате мій дорогий?

Додому

Цілих два дні ми йшли селами й полями Грубешівщини, а на третій день прибули до Белзу біля Сокаля. Сонце заходило за сивий обрій і побагровіле небо сяяло в останніх його проміннях.

Мої нові співподорожні мали в місті знайомих, в яких ми затрималися, чекаючи ночі. Залишили там свої речі, а самі вийшли до міста. Перейшли кілька маленьких вулиць і опинилися на горбку за містом. Перед нами лежала рівнина покритих снігом сіножатів, далеко чорнів самотній млин, а далі, за млином — тягнувся сивою смugoю ліс. Ліс був уже за кордоном. Ми дивилися вдалечінні, а в моїм серці збиралися тривожні думки і страх перед кордоном. Велике бажання й туга тягнули мене на Волинь, додому, а знов якийсь голос шептав моєму серці, щоб я повернувся, що можуть мене зловити на кардонах, запроторити до в'язниці, а вдома нічого й не знатимуть. Коли ж я був уже тут, мав надійних друзів, то вирішив таки вертатися додому.

Коли зовсім стемніло, ми знову були на тому самому місці. Спустилися з горбка і тихою ходою пішли в напрямку млина. Навколо нас була мертвіша, а серце мое стукотіло, мов годинник. За нами залишилися бліді вогні Белза, а впереді — біла просторінь

і невідома доля. Нараз нам почулися чийсь голоси і ми попадали на сніг. Але це тільки привидилось, бо кругом було знову тихо-тихо. Мої друзі дали мені якесь простиранло, щоб обвинути чорного свого плаща, самі також обвинулися білим полотном, обсипалися снігом і поволі посувався вперед. Ось недалеко, кажуть, річка. Серце стукає скоріш і піт виступає на чоло. Ми знову попадали на сніг, бо треба послухати, треба розглянути... Потім зриваємося, біжимо і знову падаємо. Навпроти якийсь кущ. Присідаємо. Тут річка. Кордон. Перестрибуємо по слизькому леді і щосили, копаючись в глибокому снігові, біжимо до недалекого лісу. Переїшли!...

Того самого вечора ми були в одному селі недалеко Рави Руської, де я знайшов теплий притулок у віруючих. Другого дня я хотів іхати додому, але місцеві віруючі просили залишитися в них. Я залишився. Вечором ми мали гарне Богослужіння, а другого дня відвідали сусіднє село, де також мали зібрання. В селах Равщини я побув більше тиждень. Додому не спішив, бо вважав, що коли я вже тут, то й додому не важко буде дістатися. Відвідавши багато сіл Равщини, нарешті таки вибрався на Волинь. Один брат влаштував мене до знайомого шофера, який віз до Львова якийсь крам і взяв мене.

Ось і Львів, наш старинний Львів. Повитий вечірнім туманом стоїть заужений собор св. Юра, котяться вулицями дзвінкі трамваї, снуються люди, але

немає ні в чому тієї життєдайності, веселості, яку мав передвоєнний Львів. На вулицях повно снігу, сміття, ні однієї відчиненої крамниці, де б можна було щось купити з'їсти. Пішов я до кількох своїх знайомих, але скрізь були помешкання замкнені і я нікого не знайшов. Пішов до Редакції "Післанця Правди", мені відчинив якийсь старенький дідусь і сказав, що він мене не знає, і не може пустити досередини. Я знову опинився на вулиці. Не було куди йти, що робити. Немає того Львова, що був колись, чужий для мене тепер княжий Львів...

Я пішов на двірець, купив за останні гроши квитка і втиснувся якось до переповненого потягу, що мав іхати на Волинь. Коли потяг так був переповнений, що годі було повернутися, нараз хтось крикнув: "Пожар!... Потяг горить!..." Повстало замішання. Люди пхалися до дверей, до вікон, кричали. В сусідньому вагоні почувся брязкіт скла. Якийсь пан скочив до нашого вікна й чоботом вибив його. Люди почали вискачувати надвір. Біля вагонів біг кондуктор і кричав по-польськи:

— Людзє, цосьце зварйовалі?... Цо робіцє?...

Але його ніхто не слухав. За кілька хвилин всі вікна були вибиті. Виявилось, що кондуктор щось там розгрівав під вагонами, люди зачули дим і зробили таке замішання.

Вночі потяг з вибитими вікнами рушив з двірця. Надворі здіймалася заметіль і сильний мороз. На Підзамчі за-

трямався і стояв кілька годин. Там я бачив довгі рядки товарових вагонів, що стояли на запасовій лінії. Крізь маленькі загратовані вікна дивилися з них якісь люди. Що це були за люди, я не знат, але бачив, що на зміну виглядали жіночі заплакані обличчя, чоловічі, дитячі. Наш потяг рушив далі. Крізь вибиті вікна вривався до вагону вітер, обкидало нас снігом. Минули ми Броди і Радовилів. Я був знову на моїй рідній Волині. Дивився крізь вікно на засніжені поля, на села, солом'яні стріхи хат і так радісно було мені на душі. Це ж моя рідна земля, моя Волинь! Тут, на тій землі, пропливало мое безтурботне дитинство, кращі дні моєї молодості; тут я почув уперше слово Боже, прийняв Христа, як свого особистого Спасителя, ходив тими селами, тими полями... Ось і Рудня Почаївська, Каміниця, Дубно, Озеряни, Здолбунів...

Пізно ввечері я прибув додому. Коли тільки відчинив двері, батько побачив мене, зблід і сказав:

— Чого ти, сину, прийшов?

І жаль мені стало. Я ж так тужив за рідною хатою, повернувшись, а бачу, що родичі не тішаться моим поворотом. Я роздягнувся. Мати присіла біля мене, худа, перестрашена.

— Ми, сину, одержали твого листа з Варшави... Все село про це знає... Це небезпечно, але може ніхто не донесе. Учора вивезли на Сибір з нашого села вісім родин. Максима, старого мельни-

ка, лісового сторожа, Остапа... Вивезли з дітьми, хворих... Ох, сину, сину...

Мати замовкла, витерла сльози, кива-ла головою, а потім знову казала тихо.

— Скільки то було плачу... Гринькова Параска зомліла, але її таки поклали на сані й повезли. В сусідніх селах також вивозили...

Мати плакала, із співчуттям дивилася на мене, а батько мовчки сидів біля стола і думав свою важку думу. Я згадав товарові вагони на Підзамчу у Львові, наповнені людьми і аж тепер зрозумів, що це були за люди. Це була перша хвиля вивозу, яка перекотилася по всій Волині й Галичині.

Гірко мені стало на душі. Я вийшов надвір, став під стодолою, притулився до холодної стіни і заплакав. Згадав далеку Грубешівщину, братів і сестер, які просили мене не вертатися на Волинь і гірко жалів, що повернувся.

Другого дня я вийшов у село. На мене дивилися, з подивом, мов на прибуленого десь з кінця світу. В селі зайшло багато змін. Головою сільради став інший чоловік, близький мій приятель. Він вранці прийшов до мене й попередив мене, щоб я був обережний, і що він буде слідкувати за мною, вступиться за мною, де треба, а коли б мені грозила небезпека, він мене повідомить.

В неділю я пішов на наше євангельське Богослуження. Воно тепер відбувалося в маленькій хаті брата Трохима, бо молитовний наш дім був забраний на школу. Я знову побачив дорогі обличчя моїх братів і сестер, знову разом з

ними співав і молився, і в порівнянні з тією спільністю, з радістю дітей Божих, ніщо мене не лякало. Зрештою, я глибоко вірив, що доля моя в Божих руках і без Його святої волі мені ніколи нічого не станеться. Ця віра додавала мені сили, вселяла в серце надію на милість і ласку Божу. Наші Богослуження, як і перед тим, були радісні й бадьорі. Пізніш почали ходити чутки, що всіх "штундів" будуть вивозити на Сибір, тому деякі брати і сестри охололи.

Моя друга втеча

Після першого вивозу людей на Сибір, стало тихо і з нашого села нікого більше не брали. З інших сіл доходили чутки, що кращих наших людей арештовують і вивозять. Одного дня зайшов до мене мій знайомий і сказав, що чув ніби в районі питалися за мною. Я пішов до голови сільради розпитатися. Голова сказав, що покищо немає чого боятися, але небезпека є. За кілька днів сказав мені, щоб я був обережний, а коли можна, щоб виїхав десь до міста, знайшов там працю і так затратився між юрбою. Я інстинктивно відчув, що кругом мене збираються хмари, якась небезпека чигає на мое життя. Після довгого роздумування я вирішив знову залишити рідний дім і втікати назад на Грубешівщину. Пороздавав між братами свою бібліотеку і вибрався в дорогу. Без жодних труднощів я прибув до Львова, але щоб доїхати до Рави Руської, треба було вже мати перепуску. І мені залишилося: або вертатися додо-

му, або піхотою добиратися аж до Рави. Стою на львівському двірці з розпрощеними думками і сам не знаю, що маю робити. Біля мене пройшов один кондуктор. Я пізнав, ніби, знайоме мені обличчя. Придивився ще раз і таки переконався, що я не помилився. Був це один віруючий брат, якого я зустрічав на Богослуженнях у Львові перед війною. Тепер він і мене пізнав. Я сказав йому мою потребу і за хвилину він виніс мені квитка до Рави Руської. Я був незмірно радий і вдячний Богові. Знайшовши місце в темному холодному вагоні, я присів у куті і дякував Богові за таку щасливу нагоду. Потяг рушив. До Рави приїхали ми вечером. На двірці повно людей. До мене підійшло двох молодих жидів.

— Ви може хочете "туди"? — спітався один. — Коли хочете, ми переведемо... Буде вас коштувати двадцять карбованців...

Вони ж показалися мені дуже підозрілими, я сказав, що не маю жодної потреби йти "туди" і вони відійшли. На двірці я познайомився з двома молодими хлопцями з Городівського поїту, що йшли "туди", вони намовляли мене триматися їх, але я не хотів. Пересидів до ранку на двірці і пішов до знайомого села біля кордону. Там брати мені сказали, що я маю щастя, що не послухався молодих жидів на двірці, бо вони там намовляють людей, беруть від них гроші, а потім ведуть їх і на кордоні віддають більшовицьким прикордонникам.

Цілий тиждень я сидів у знайомих біля кордону, чекаючи сніговії, щоб краще можна було перейти кордон. Але заметіль не приходила. Навпаки, надворі було ясно, був сильний мороз і місячні ночі. В цьому селі я зустрів відомого баптистського проповідника, що хотів переходити кордон, але потім роздумав, побоявся й вернувся назад. Я ж усе сидів там і чекав нагоди. Кожного вечора виходив під ліс. На кордоні чулися постріли, а до ясного місячного неба летіли ракети.

Брати, з якими я раніш переходив кордон, не хотіли вже більше йти зо мною. Натомість, знайшли мені іншого провідника, який погодився мене перевести. Одного вечора ми зібралися, сили на сані й один знайомий завіз нас в глибину соснового лісу. Ми понадягали на себе довгі білі плащи і пустилися йти. Вийшли за ліс. Далеко перед нами миготіли вогні Белза. Серце мое рвалося туди, як до вимріяної бажаної мети, але перед нами була ще неподолана перешкода, — перед нами лежав кордон, який з кожним днем укріплювався. Але йдемо вперед. Під ногами ломиться сніг і жалібно шумлять сосни. Входимо на рівнину, присідаємо на снігу і прислухаємося. Скрізь мертві тиша. Обережно посушаємося далі. Я молюся в душі, молуся гаряче й особливо чомусь згадую свою маму. Чи молиться вона тепер за мене? Мені ж так потрібно тепер Божої допомоги... Нараз чуємо недалекий постріл і чийсь крик. Ми падає-

мо на сніг. Велика ракета вилетіла високо й освітила все, мов удень. Ми бачимо далеко біжать постаті, чути голосні крики: “Стой!... Стой!” Потім знову постріл... Коли ракета згасла, ми повставали і почали обережно йти далі до кордону. Але не встигли ми зробити кількох кроків, як знову ракета освітила сіножаті, знову когось ловили. А нам якраз треба туди йти. Мій провідник затримався і каже:

— Відчуває мое серце, що не перейдемо. Видно, що кордон уже сильно вкріплений. Я боюся... Ви як бажаєте, а я вернуся додому...

Мені хотілося сісти на снігу і безрадно плакати. Я був на роздоріжжі. Бачив, що моєї молитви Бог не чує, не хоче виконати моого прохання. А це ж найгірша трагедія, коли віруюча людина знає, що Бог не чує її молитви. Так, не вислухав мене Бог тоді в густому сосновому лісі біля Белза і я за це Йому вдячний по сьогодні. Потім Господь мені показав і я зрозумів, що так було треба.

Ми верталися назад до лісу. Я ще раз оглянувся. В Белзі блимали ясні вогні. Там, за тими вогнями — Грубешівщина, там мої брати і вільніше життя. Ми верталися назад до ліса, до густої мовчазної тиші і темряви...

Поки ми прибули до села, надворі починало світати. Я не хотів уже далі залишатися в цьому селі, не бажалося мені вже куди-будь заходити і я вирішив іти просто до Рави Руської. Мене проводив один молодий брат Фе-

дір. За селом ми розпрощалися і не знали тоді, що бачимося востаннє. Ми договорилися з ним, що він мені напише, як справи біля кордону і я ще раз навесні спробую прибути до них. Брат Федір вернувся додому, а я прибув на двірець у Раві. Купив до Львова квитка і чекав на свого потяга. На двірці багато народу і поліції. Ось, бачу, прикордонники в довгих білих кожухах женуть юрбу людей, яких тієї ночі наловили на кордоні. Біля кожного пограничника великий собака, в руках рушниця. Бідні люди, переважно молоді хлопці, опустивши голови, йдуть покірно до відчиненого вагону. Доля їх зрадила. Не вдалося втікти з неволі. Тепер їх путь лежав у протилежний бік, тепер вони в'язні. Я дивився на них, згадав минулу ніч, ліс, постріли, ракети і дякував Богові, що мене Він урятував. Я ж покищо вільний, іду свободно, хоча і не знаю куди. Втиснувшись в кут холодного вагону і чую, що сильно болить мене серце, до очей тиснуться слози. Потяг стукотить, колишеться, а я сиджу і роздумую, що маю тепер почати. І вирішив вернутися таки додому, а коли б мене і покликала влада на якийсь "допрос", то не маю ж я чого боятися. Я ж справжній пролетар, бідняк і про це знає село, знає вся наша околиця. Дід мій батракував у пана, батько все своє життя працював на панському лані, а я також змалку досить зазнав панської ласки. Що ж торкається нової влади, то не був я

її ворогом, бо ж вперше в житті її побачив. Ідучи, я заспокоював себе і прибув до Львова.

Вечором того самого дня я виїхав додому. Тим разом їхав на Стоянів і на другий день був уже в Луцькому. Родичі мене зустріли вдома з великим смутком, але ніхто в селі тим разом не знов, де я був. Тепер мені треба було шукати якоїсь громадської праці, щоб скорше минав час, щоб приховати свою пасивність. Голова сільради порадив мені стати головою кооперації і я погодився. Працював у тій ділянці, але не переставав думати за якусь щасливу нагоду, щоб спробувати ще раз поїхати до Рави Руської. Написав до брата Федора листа і довго чекав відповіді. Потім повернувся лист з допискою: "адресат виселений". Я нічого не міг зрозуміти, куди б цей молодий брат міг бути виселений і чому. За якийсь час отримую листа здалекої Іркутської області, з-над самого озера Байкалу, а коли я відчинив листа, то жахнувся. Це писав брат Федір. Писав, що тоді, як проводив мене до Рави Руської і, вертаючись назад, додому вже не дійшов. Зустрів, що всю його родину, разом з іншими, везли кудись озброєні червоноармійці. Він також сів і поїхав. Навіть не бачив уже свого села. Завезли їх до Львова на двірець, погрузили до товарових вагонів і вивезли аж до Іркутська. Тепер вони живуть у лісі, заготовляють дерево й дуже страждають. Мешкають у холодних бараках. Жінки йдуть вночі

прокидати сніг, а мужчини вдень рубають сосни. Писав мені про деяких знайомих братів, яких повбивали сосни, деяких маленькі діти повмирали доро-гою з холоду й голоду... Читав я цьо-го листа і плакав гіркими сльозами. Я бачив над собою виразну спасаочу руку Божу. Коли я тоді повернувся з невдалого переходу до села, щось ме-не тягнуло до хати брата Федора, але інший якийсь голос казав моїому сер-цю, щоб й не заходив, але йшов прос-то до Рави. І цей другий голос був Божим голосом, бо коли б я був пі-шов до хати, були б мене там застали червоноармійці і разом з цією роди-ною вивезли. Я ж покищо був урято-ваний.

І знову попливли сумні зимові дні в рідному селі. Кілька разів на тиж-день я мусів їхати до району по крам. Починало потрохи дещо приходити, а особливо з'явилася сіль, нафта, сір-ники, мило, оселедці, цукор. Кілька ра-зів прийшло також по кільканадцять метрів якогось тоненського жіночого матеріалу, кілька хусток, брезентові черевики з гумовою підошвою. Але найгірше було для нас це поділити на все велике село. Кожного разу, ко-ли ми приїжджали з району з крамом, заставали біля кооперативи довгу чер-гу людей. Деякі приходили вночі, ста-вали біля дверей і чекали до самого ранку, щоб одержати кусочек мила, або сірників. І жаль було дивитися на тих бідних, недавно ще заможніх се-лян, що, тремтячи, стояли надворі й

жадібно поглядали на зчинені двері кооперативи. А коли вже комусь при-падало взяти хустину, або метр-два матеріалу, то такий завжди мусів ще, як додаток до цього, купити кілька портретів "вождів", "Історію Партиї ВКПБ", або співанника "Визволеним братам", яких було на продаж цілі купи.

Тієї зими прийшло розпорядження, щоб усі будинки вивезених людей в селі розібрati і дерево завезти до су-сіднього села на будову школи. Прий-шов також перший великий податок на стареньку православну церкву. Се-ло не мало змоги заплатити податку і церкву замкнули. Священик з родиною десь вибрався. Православні люди зали-шилися без свого пастиря, без духової опіки. Приходила неділя і не було чу-ти церковного дзвону, що кликав ко-лісся на молитву, а тому люди молилися вдома. Багато з православних почали приходити на наші євангельські Бого-служення, але хата, де ми збиралися, не могла змістити всіх бажаючих чути слово Боже. Ми покищо збиралися, але тільки один раз на тиждень і то під знаком великого страху.

Так прийшла весна 1940 року. Запа-рувала приемним запахом волинська земля, заспівали перші жайворонки, зазеленіли придорожні верби, але лю-ди не тішилися весною. Селянин вихо-див на поле сіяти, ставав до сонця об-личчям, молився, витирає рукавом очі, кидав золоті зернятка пшениці на ріллю, але не здав, чи буде збирати

працю своїх рук, чи будуть його діти істи хліб з рідного поля. Не знав того ніхто. Навпаки, кожен був приготовлений на вивіз, в кожній хаті за піччю висіли торби з сухарями, кожний лягав спати зо страхом, а коли рано пробуджувався, дякував Богові, що ще одну ніч пережив у своїй хаті.

Тієї весни з району приїхав землемір і поділив панську і церковну землю поміж незаможніх селян. Кожний мусів узяти стільки, скільки призначено йому. Ніхто не смів відмовитися від землі, бо це вважалося "контреволюцією", — селянин, мов, незадоволений, що радянська влада дає йому в "вічне" користування землю. І люди мовчки брали землю, мовчки й неохоче потім її засівали, а восени мовчки майже все зерно здали до району. Не тільки мусіли здати зерно з панського і церковного поля, але й зо свого. За пуд зданого державі зерна одержували 5 карбованців, за які можна було купити в кооперативі біля двох кілограмів хліба. З району приїздили представники, різні агітатори, оповідали людям про великий голод робітників у Бельгії, Франції, Америці, Канаді й інших країнах. Показували знімки голодних, умираючих... Розуміється, люди цьому не вірили, але зерно здавали, яке, казали нам, посилається в голодаючі держави.

Літо цього року було тепле й дощове. Був чудовий урожай. Повівав вітерець, гойдав широкі волинські лани, шепотів з колосками. Яка чудова наша земля! Долинами дзюрчать струмочки

чистої, мов сльоза, води, співають перепелиці, гудуть хруші... І в цю пору люди кидали свою землю, назавжди прощаючися зо своїми полями, рідними селами, бо знову пройшла хвиля вивозу на Сибір. Бідні люди зривали над дорогою колоски, ховали їх за пазуху, брали грудки рідної землі і везли з собою як найцінніші пам'ятки на далеку, холодну чужину. Вони ж ніколи вже не повернуться на свої поля, ніколи не почують співу жайворонка, не побачать ясного волинського неба...

Був гарний літній ранок. Я йшов до своєї щоденної праці в кооперативі і нараз чую в селі якийсь голосний плач. Я побіг чимскорше туди. Бачу, їде дорогою підвoda, а на ній сидить розпатлана жінка, тримає в руках ікону Христа-Спасителя і голосить розплачливим голосом на все село: "Люди, добрі люди, прощавайте!... Ой, люди!... Боже, мій Боже, куди ж мене везуть!... Защо?..." Біля неї лежать зім'яті якісь пакунки, рядна, подушки, а між подушками десятилітній хлопчик. Мати голосно плаче, а син розглядається довкола, присувається до матері, бере за шию, щось шепче, цілує її й собі плаче. Страшна картина, яка й дотепер стоять перед моїми очима. Люди села чули крик, вибігали на дорогу, дивилися, співчутливо кивали головами, плачали, але не могли помогти бідній жінці. Біля підвoda їхало два озброєних міліціянти. Була це жінка з сусінього села. Чоловік її не повернувся з польської війни, а її ось везли на Си-

бір. Підвода поїхала за село, а люди ще довго мовчки стояли над шляхом, задумані, затривожені. Здавалося, що над селом все ще лунає безрадний голос жінки: "Люди, бувайте здорові!"...

Після чергового вивозу людей, після тієї картини, яку я бачив і того розпачливого плачу бідної жінки, не бралася мене жодна праця. Я знов, що тепер, або пізніше, така доля чекає й мене. Голова сільради, колишній завзятій комуніст, ходив з опущеною головою, пив горілку без тями і проклинав життя. Розчарувалися в більшовиках й інші колишні їх прихильники, але всі мовчали, всі жили під великим страхом.

Того 1940 року наша Євангельська Громада мала ще одне водне хрещення. Вдосвіта вся наша Громада вийшла далеко за село на сіножаті. Поставали над вузенькою річкою і старший брат увійшов до води й охрестив кілька душ, які прийняли Господа своїм особистим Спасителем. Було ще дуже рано, навколо ні живої душі і ми були раді, що нас ніхто не бачив. Гаряче ми тоді молилися над річкою, згадували минулі часи, вроцісті наші хрещення на тому самому місці, голосні співи, проповіді, багато народу, А тепер нічого того не було. Все минулося, але Один тільки Господь, вірний, як і колись, потішав наші засмучені серця, додавав нам віри і надії на кращі дні.

Минуло літо і знову слотлива осінь ходила селами і полями Волині. Я знову щотижня їздив до району за крамом для кооперативи, але більше по-

вертався порожньою під водою, бо краму не було. Надокучила мені праця в кооперативі й я почав розглядатися за іншою роботою. В кооперативі було мені з матеріального боку не погано, але з морального боку було мені зле. Краму приходило мало, годі це все було поділити на село, люди нарікали, а вина падала в великій мірі на мене. Тому я вирішив покинути кооперативу. Переговорив з головою сільради і він сказав, що тепер якраз прийшло з району розпорядження вибрati в селі вартового до великого державного лісу, що тягнувся за нашим селом. За якийсь час я вже був вартовим. Ходив тепер цілими днями по густому грабовому лісі і мав багато часу до роздумування, до розважання. Моїм обов'язком було пильнувати ліса, щоб не вирубували молодих дерев, коли відбувалася два рази на зиму заготівля дров, допильнувати, щоб рубати визначені до цього дерева, а потім видавати дрова до школ, кооператив, до району. Плата моя була невелика, але про заплату мені не ходило, а ходило про те, щоб щось робити, а при тому менше бути в селі, не бачити довгих черг біля кооперативи, не бути на зборах. Тому праця в лісі мені подобалася. Між густими кущами стояла маленька солом'яна хата-лісничівка, в хаті старий стіл, на столі моя улюблена Біблія, "Псаломспіви". Там я проводив довгі години і дякував Богові за цю лісову тишу.

Прийшла весна 1941 року. Зазеленів мій ліс, защебетали пташки. Я видав до

району останню купу дров і ніхто тепер до лісу не приїздив, ніхто мені не перешкоджував. Життя мое пливло там, мов життя пустельника, а таке життя я найкраще любив. В селі ж відбувалося ціле пекло. З району приїхали представники і заявили, що в селі мусить бути заложений колгосп. Повідбирали назад панську і церковну землю, загрозили Сибіром усім, хто не запишеться до колгоспу. Замкнули кооперативу і сказали, що не дадуть до села нічого, поки в селі не буде колгоспу. Люди перестрашилися, воліли вже найгірше, лише б нікуди не вивозили, щоб навіть вмерти, але вмерти на своїй рідній землі. І знайшлося кілька родин, що записалися перші до нового нечуваного ярма. За ними пішли інші, особливо багатші люди. Мій батько також записався.

Однієї неділі я прийшов з лісу до села. Біля сільради бачу дві довгих черги людей. Записуються до колгоспу. Стоять бідні, мов перед смертю, чекаючи, поки буде виповнена їх заява і вони розпишуться, що віддають "добровільно" до колгоспу всю свою землю, свою худобу, все зерно, все господарське знаряддя. Яка трагедія для бідного нашого волинського селянина!

Вечором, того самого дня, відбулися з школі загальні збори по організації колгоспу. За столом сиділи представники з району, а на подвір'ї підвода з озброєною поліцією. Збори відкрив голова сільради і покликав до слова секретаря з району. Той став, відка-

— 60 —

шельнувся і почав говорити. Хвалив життя в колгоспах, оповідав про колгоспний "добробут", а бідні люди стояли і мовчали. Потім говорив другий, а люди мовчали. Ставив різні питання, а люди таки мовчали. Хто ж мав що говорити?

Накінець секретар з району запропонував дати якусь назву новому колгоспові. Від дверей почувся жіночий голос:

— Нехай буде колгосп імені Тараса Шевченка.

— Да, да, харашо, гражданка, — заговорив секретар, радий, що хтось таки обізвався, — пустъ будєт Шевченка.

Але тут нараз піднеслася з натовпу чиясь рука. Секретар побачив:

— Пожалоста, пожалоста, вот гражданин хоче що-то сказати.

Наперед протиснувся Мартин, старенький неписьменний і бідний селянин.

— А я, товариши, ось проти того, от нашот Шевченка. Хто був Шевченко, я не знаю, бо я неграмотний, але кажуть що він писав казети, книжки... І що ж нам Шевченко?... А вот краще було б, як би ми назвали свій колгосп іменем товариша Сталіна... Товариш Сталін освободив нас від польського ярма, а Шевченко, що нам зробив?... Га?...

Секретар крикнув:

— Хто за тим, щоб колгосп називався іменем товариша Сталіна?

Піднеслося кілька рук. Президія за племскала в долоні, а люди мовчали. Після цього вибрали управу колгоспу і

— 61 —

збори закінчилися. Я йшов додому з сусідом і дорогою догнали Мартина. Мій сусід відразу накинувся на нього:

— Нащо ви, дядьку, таке казали? Хто вас просив?... Нехай би хоч одне було в нашому селі, коли вже нічого нема, ні церкви, ні віри, нехай би ще було хоч ім'я Тараса Шевченка...

Мартин почухався. Розглянувся навколо:

— Я й сам спочатку так думав, але скажіть, чи не сором було б нам зневиславити клятим колгоспом ім'я Тараса? Коли вже Господь послав нам таку долю, то нехай все пропадає, але не повинні ми понижувати Шевченка, називаючи його великим іменем оце наше ярмо. Сталін видумав колгоспи, то нехай вони й називаються його іменем... Я ось плекав худобу, як ви знаєте, дбав про землю, змалку важко працював, а тепер мушу все віддати, а сам на старість...

Старий не докінчив. Заплакав. Ми з сусідом потиснули йому руку і соромно нам стало за себе, що ми менше мали свідомості за старого неписьменного Мартина.

Вранці люди зводили до колишнього фільварку свої коні, звозили насіння. На фільварку метушня. Столярі розширяють стайні, валять старі будинки, із сусідніх сіл привозять підводами старі дошки, дахівку, бляху. Це все з господарств вивезених на Сибір "куркулів" і "ворогів народу". Будують чужою працею, чужими слізами колгосп імені Сталіна.

Я прийшов з лісу додому. Батька нема вдома, а мати сидить біля стола й гірко плаче. З подвір'я за ворота лежав свіжий слід воза. Я пішов до стайні. Там було вже парожньо. Під шopoю не було рала, борін, плуга... Я подивився навколо і гіркий жаль стиснув моє серце. Під плотом скавулів наш Сірко. Непотрібний він уже нам, бо немає йому чого стерегти. Від сьогодні ми вже не господарі.

Я вийшов за ворота. Сірко прибіг до мене, терся біля моїх ніг і все чомусь скавулів. Дорогою іхала підвода, нагружена мішками з зерном і з усім рільничим знаряддям. Це сусід Савка віз і свою данину комуні. Біля нього сидів невеличкий одинокий його синок. Потім я бачив, як Савка повертається з фільварку, однією рукою вів синка, а другою витирав очі. Завіз усе, що мав.

Я зачинив ворота і прийшов до хати. Мати все сиділа і плакала. Я намагався її потішити, але в мене не було на це слів. Вона ж так любила своє господарство, важко на це працювала, недосипляла ночей, а тепер... Бідна моя мати!...

Другого дня котрась із жінок не відержала, пішла на фільварок, забрала свої коні і привела додому. Сказала, що тепер не віддасть, хоч би її й забили. Почули це інші жінки, почали бігти на фільварок. Тягнули додому своїх коней, шукали своїх возів. За кілька годин на фільварку не залишилося ні одного коня. Голова сільради мусів донести про це районові. Приіхало чо-

тири підводі озброєнної поліції, кількох енкаведистів і за кілька годин все знову було зведене на фільварок.

Моя перша спроба

За кілька днів після цього я одержав записку, прибути до районової поліції. Не знав я чому мене кличуть, а тому пішов без жодного страху. На поліції застав самого коменданта, молодого непривітливого жидка. Він казав мені сісти навпроти нього. Закурив сигарку і почав:

— Ви скажіть мені, гражданін, що ви робили від часу, коли прийшла советська влада аж дотепер?

Я був заскочений таким несподіваним питанням, насилу міг зібрати порозкидані думки, але почав від самого початку розказувати йому про своє життя.

Начальник слухав, слухав, а потім:

— А чому ви не кажете про те, що ви втікали до Варшави, а потім повернулися?

— Так, я втікав, був у Варшаві, бо ходили в нас про більшовиків усякі чутки, але я побачив і переконався, що советська влада є народньою владою, владою бідних селян, таких, як я, а тому я повернувся назад і зовсім з тим не ховаюся. В селі ж можете кого завгодно спитатися про мене і кожен вам скаже, що я ніде ніколи не виступав проти радянської влади.

— І це все?

— Так, все.

— А чого ви вдруге хотіли втікати туди, але вам не вдалося?

— ?

— Отже, — продовжував начальник, — про вас ми більше знаємо самі, як ви нам сказали. Таким у нас дорога визначена давно... Зрозуміли? Взутра маєте явитися на десяту годину ранку до товариша Воробйова, п'яті двері звідси... Можете йти.

Я вийшов на вулицю. Очі мої засновувалися якимсь невидимим павутинням, а серце стукотіло, мов годинник. Вийшовши за місто, я звернув направо й вузенькою польовою доріжкою пішов в напрямку свого села. Навколо співали жайворонки, розплівався запах весни, а на мої душі лежала темна холодна ніч. Я знав тепер, що справа моєї колишньої втечі вияснена, донесена до влади і тепер моя доля буде незабаром вирішена. Різні думки, різні пляні проходили в моїй голові, але порятунку я ніде не бачив. Перед очима стояла мати, батько... В моїй уяві я бачив уже хвилину, коли нас будуть вивозити на Сибір. Мати голосно плаче, сестри, а батько сумно подивиться на мене і скаже: "Це все через тебе... Чого ти тоді повернувся?..."

Ось невеликий знайомий мені молодий лісок пана Завадського. Я ввійшов між густі кущі, впав на траву і почав голосно плакати і молитися: "Боже, мій Боже! Поможи мені... Коли Ти мені не поможеш, то ніхто не поможе"...

Довго я стояв між кущами і молився, а коли підвісся на ноги, відчув я-

кусь сильну втому. Ноги мої зробились тяжкі, мов камінь, в голові стукало молотами. Я приліг на траву, закрив очі і заснув міцним сном. Коли пробудився, побачив, що сонце перекотилося далеко за полудень. В лісі стояла глибока тиша. Недалеко в кущах безустанку співав соловейко.

На вечір прийшов додому. Вдома не казав батькові нічого, щоб не засмутивати його, але поділився моїми переживаннями зо старшими братами нашої Церкви. Брани з великим жалем прийняли цю вістку і ми разом молилися, щоб Господь Сам зберіг мое життя від видимої небезпеки.

Другого дня вранці я знову йшов до району. Ось знову цей самий будинок поліції, ті самі чорні двері, високі сходи. На одних дверях я побачив блискучу табличку і страшний напис: "Воробйов — начальник НКВД". Серце мое ще раз защиміло, затряслася безвладно ноги. Я помолився в душі і несміливо постукав. "Да, да!" — почувся з-за дверей голос. Я ввійшов до кімнати. За великим столом сидів тов. Воробйов — начальник районового НКВД, якого я вже десь бачив.

— Начальник поліції прислав мене до вас, — почав я.

— Да, да, я знаю... Гм... Садіться вот здесь і ми побеседуємо.

Я присів на крісло. Начальник поклав передо мною пачку сигарок і сказав:

— Пожалоста, закуріте.

— Дякую, товариш начальник, я не курю.

— О, да, я забил, ви євангеліст... Хорошо, ви посідіте здесь, а я сейчас пріду.

Він забрав якісь папери і вийшов, а я залишився сам. Розглянувся по кімнаті. За стіни дивився на мене великий портрет Хрущова. Я пригадав різні книжки, які читав перед війною про страшні допити в ГПУ, пригадав знову далеку, але тепер недосяжну, Грубешівщину, моїх там братів і сестер...

Начальник скоро повернувся. Сів напроти мене і відразу по-українськи:

— Найсамперед розкажіть мені, хто були ваші батьки, що ви робили за Польщі, а потім розкажете вже окремо про Варшаву.

Я почав оповідати, чув, що мені плутається язик, а начальник все записував. Коли я скінчив, він сказав:

— Ви все розказали, але найголовнішого не сказали. Ми ж маємо дані, що німці вас сюди прислали збирати для них деякі матеріяли. Ви це виконували, але не вдалося вам вдруге перейти кордону. Отже, ви — шпіон... Ми вас поставимо під суд... За таке в нас здорово дають. Тепер додому ви вже не поїдете, підете до в'язниці... Понятно?

— Товаришу начальник, — почав я, — я не винуватий, нічого мені німці не доручували, нічого я не знаю...

Начальник звісся на ноги, підійшов до мене і крикнув:

— Замалчать!

Потім поклав передо мною невеликий папірець і сказав:

— Підпишіть це ось тут.

На папері було написано: "Я, Панас Хуртовина, розмовляв з товаришем начальником Воробйовим про свій перехід советського кордону, щиро жалю, що переходив туди, обіцяю віддано працювати для свого народу, а про мою розмову з товаришем Воробйовим не сказати ні кому, навіть найближчому приятелеві.

Я ще раз перечитав написане, а потім підписав нижче своє прізвище.

— А тепер можете йти. Прийдете до мене за тиждень і принесете мені трохи ваших євангельських часописів, які виходили у вас за Польщі. Ви маєте їх багато...

Прийшовши додому, я позбирав усі свої книжки, великі річкини євангельських часописів, поскладав до скрині, а вечором завіз до свого лісу і закопав між кущами. На всякий випадок залишив собі кілька часописів з Америки, в яких ні слова не було про більшовиків. В лісничівці на стіні повісив портрет Леніна. Тепер я знов, що кожного разу можу сподіватися в себе "гостей".

Було вже пізно. В лісі стояла тиша, лише соловейко виспівував на недалекій черемсі. Я сидів задумано в своїй лісничівці. Нараз хтось стукнув у вікно. Я вийшов надвір. Під лісничівкою стояв голова нашої сільради, голова колгоспу, рахівник і ще кількох знайомих хлопців з села.

— Ми хочемо в тебе дещо переговорити, — почав голова сільради, — бо в селі невигодно зібратися.

— 68 —

Ми ввійшли до лісничівки. Голова побачив на стіні Леніна, подивився на мене і каже:

— Нащо ти того диявола в себе по-вісив? I не соромно тобі?

Мені ж справді було соромно, але не знали вони моє положення.

До пізної ночі сиділи в мене хлопці, сиділи і радилися, як би збутися ненависного колгоспу, як повести справу в селі, щоб колгосп розвалився. Оповідали, що сьогодні один бригадир зляв колгоспника, що розгорав межу на полі, хтось вночі вивіз воза в долину і порубав сокирою...

Минув тривожний мій тиждень і я знову був у районі. Начальник НКВД був у дома і я дав йому кілька чисел російського часопису "Сеятель Істіни", докладно перевіривши їх. Начальник сказав мені, що тепер моїм обов'язком є придивлятися в селі до порядку, прислуховуватися, що кажуть люди про со-вєтську владу, особливо багаті люди, хто проти колгоспу, розкривати всяку контрреволюцію і тим загладити свою вину. Особливо я повинен "працювати" між євангелістами.

Я сказав начальникові, що в нашому селі немає ворогів советської влади, немає ворогів колгоспу, бо ж люди самі бажали колгоспу і заложили його без примусу, а донощиком я бути не можу ніякій владі, бо я християнин.

— А ви ж підписали зобов'язання, — сказав начальник.

— Там того не було, — відповідаю.

— 69 —

Він показав мені підписаний мною папірець. Я прочитав і жахнувся. Над моїм підписом було добавлено: "і доносити до НКВД про всяку контрреволюцію". Мені потемніло в очах. Ноги почали дрижати і я безвладно сів на стілець.

— Нічого, нічого, тов. Хуртовина, — казав начальник, — ви привикнете, це почотна праця в Советському Союзі. Буде вам добре... Нічого... Можете йти додому, а ми вас покличемо пізніше.

Я йшов знову полем додому. Відтепер я не брат, не проповідник... Я Юда. Зрадник... Маю видавати своїх бідних людей, своїх братів і сестер у Христі... Боже, Боже!... Я зійшов в долину, сів на межі між пшеницею й ридав, мов безпомічне дитя, що заблудилося між незнайомими йому людьми.

Вдома батькові й матері не казав нічого, але відкрив своє горе кільком нашим братам. Другого дня я написав листа до знайомого брата на Володимирщині й рішив спробувати ще раз втікати закордон. Тепер це був єдиний для мене рятунок. Відповіді з Володимирщини не було, але потім прийшов лист від брата, в якому він пише, що живе на своєму хуторі. Цього мені вистачало. Його хутір був мені добре знайомий, за хутором був густий сосновий ліс, далі — луки і ріка Буг. "Піду, — думав я, — а що буде, то буде. А може Господь поможе перейти..."

Того року надзвичайно був рясний урожай на нашій Волині. Люди моєго села колективно засіяли землю й чека-

ли жнів. До мене до лісу часто приходив голова колгоспу, рахівник, радиця й журилися, що буде далі. За час сівби рахівник стільки понаписував людям трудоднів, що треба буде роздати все зерно, а тут і половини річної праці не зроблено. Сіна зібрали дуже мало, бо всі сіножаті випасли кіньми, тому й половини коней не зможуть перезимувати.

Одного разу прийшов до мене з сусіднього села віруючий брат і сказав, що його кликали на поліцію і багато розпитували про мене. Не знати він нічого про погане мое положення. Коли ж я йому розказав, він порадив мені зробитися поверховно "радянською людиною". Порадив мені, щоб я написав щонебудь до часопису, напр., про поділ панської землі, про "радість" селян радянською владою, про початки "радісного" колгоспного життя в селі.

— Та це ж буде брехня, — кажу я.

— Ясно, що брехня, — відповів брат, — але це врятує тебе, бо вони подумають, що ти вже справді їх. А Бог тебе не осудить за це, бо ж ти рятуєш своє життя... Що ж, ти у великій небезпеці...

Другого дня, не думаючи багато, я написав короткий нарис про поділ панської землі в нашему селі, також короткого вірша про це, як червоні бійці "визволяючи" Західну Україну, втомулися, посадили біля криниці, пили воду, розмовляли з нашими дівчатами. Зібрали всю цю брехню і послав до однієї київської газети. І від хвилини, ко-

ли кинув це до поштової скриньки, я почув, що важкий камінь ліг на моє серце. Я жалів того, що писав, бо все це була неправда, а християнинові належить завжди йти прямою дорогою. Але було пізно жаліти. Мої "твори" пішли до Києва.

Не пройшло багато часу, я одержав з однієї київської української редакції довгого листа, в якому редактор дякує мені за нарис, а особливо за вірш. Обіцяв, що все прислане буде поміщене в газеті. І дійсно, прийшла потім до сільради газета, а в літературному її додаткові на всю сторінку був поміщений мій вірш. На іншому місці малюнок, як ділять панську землю і мій нарис "Наша земля". А на першій сторінці газети була замітка від редакції, в якій редакція публічно дякує мені за мої "твори", вітає мене, гратує мені...

Пам'ятаю, що тоді я взяв це число газети, пішов до свого лісу, сів між кущами і мені здавалося, що не газету тримаю в руках, а розпечено залізо, яке палить мої руки, мое сумління. Я бачив, що я зійшов на путь лицемірства, нечесності, бо ж думав одне, а писав друге. В кущах я порвав газету, кинув геть від себе, навіть не перечитавши всього там написаного про мене.

За кілька днів я одержав з редакції знову листа, щоб щось написати і 160 карбованців гонорару за написане раніше. Ті гроши пекли мої руки, пекли серце, довго я їх тримав і вирішив послати їх одному старенькому брато-

ві-проповідникові, що дуже потребував помочі. Аж за два роки потім, я зустрівся з цим братом, оповів йому про ці гроши і він мене щиро поцілував. Казав, що вони йому дуже пригодилися.

За кілька днів після цього мене знову покликали до НКВД. Начальник потиснув мені руку і сказав, що він читав газету, дуже йому подобалася "Наша земля", мені відкриваються при радянській владі широкі можливості в літературній праці, але насамперед я повинен показати себе вдійсності як радянську людину, і помогти йому виявити в селі всяку контрреволюцію, видати людей, які належали до українських національних партій, служили в армії Петлюри. Але найголовніша моя "праця" повинна бути серед євангелістів. На тім наша розмова закінчилася, і начальник Воробйов сказав, що коли на слідуючий раз я нічого не принесу, то він застосує до мене інший спосіб. При тому відході сказав мені піднесеним голосом:

— Помніте, що ви в наших руках і ми ім'єєм право судіть вас как шпиона, а потому пожалейте себя, пожалейте вашей сім'ї... Ви молоди, саветская власть хочеть чтоб ви послужілі ей...

Прийшовши додому, я накінець не видержав, признався про все батькові і сказав йому, що коли одержу слідує повідомлення прибути до НКВД, то буду втікати куди тільки можна. Ця вістка сильно засмутила моого доброго тата. Я бачив, як обличчя його

зблідло, уста задрижали і він бідний не міг вимовити слова. Він зінав, що коли я втічу, тоді його з рештою сім'ї вивезуть. Але у мене іншого виходу не було. Я або мусів бути сексотом, видавати невинних моїх односельчан, видумувати неіснуючі речі, на своїх братів і тим урятувати себе, або віддати себе на муки, а сім'ю на знищення. Тому я приготувився втікати. Закопав у лісі решту своїх книжок, переговорив усе з батьком, з деякими братами і готовий був іти, але поки мене не кликали до НКВД, я був у дома. Вдень сидів у лісі, а вечором приходив до села. Не ночував у дома ніколи, а кожного вечора йшов до сусіди, відсував за стодолою діля, влізав до його стодоли і спав на соломі, а сусід навіть і не зінав. Так проходили в страху довгі мої дні. Старші брати в Церкві знали про мое горе і завжди молилися за мене. Я відчував, що їх молитви приносили в мою скорботну душу віру, наповняли мое серце надією, що Бог таки мене не залишить. І Він не залишив. Добрий мій Бог!

Комісар з Києва

Під вечір прийшов до лісу голова сільради і приніс мені телеграму, щоб негайно явитися до обласного лісного відділу. Другого дня я був уже в області. Лісний відділ містився в зеленому величезному будинкові. Я показав якомусь "товаришеві" при брамі свою телеграму і він скерував мене до самого начальника. У гарній просторій

— 74 —

кімнаті я застав начальника, він взяв мою телеграму, змірив мене очима і відразу взяв трубку телефону.

— Да, таваріщ комісар, так... Єсть... Да... — говорив кудись начальник.

За хвилину відчинилися двері і до кімнати ввійшов Воробйов. Побачивши мене, посміхнувшись кивнув мені, щоб я йшов за ним. Серце мое стукнуло. Тут, в області, я ж не сподівався його бачити. Якась засідка, чи що.

Ми вийшли з будинку і пішли стежкою через сад. Воробйов казав:

— А тепер слушайте, Хуртовина. С Києва пріехал великий комісар і хочет с вами гаваріть. Ви будьтеatkравенни перед нім... Он вам скажет, що ви должны делать... Ето великий комісар...

Ми прийшли до якогось будинку, піднялися сходами догори і Воробйов запровадив мене до невеликої кімнати, обвішаної портретами "вождів". За столом сидів якийсь мужчина. Воробйов позачиняв вікна, двері заслонив якоюсь заслоною, навіть дірку від ключа заткнув папірцем. Потім вийшов. Я залишився з незнайомим. Все ще стояв розгублено серед кімнати, а незнайомий перегортав якісь папери. Потім звернувся до мене:

— Сядьте, будь ласка, тут біля стола, — сказав тихо по-українськи.

Я присів.

— Отож, щоб ви знали, — почав незнайомий, — що я приїхав з Києва на вашу Волинь, щоб придивитися до життя тутешніх евангелістів. Це гарні і спокійні люди, але є між ними чима-

— 75 —

ло контреволюції, ворогів радянської влади. Ось цих треба мені познаходити. Ця закордонна наволоч тут дуже глибоко запустила своє коріння, але ми їх повикурчовуємо, а ви нам в цьому допоможете... Досягнути ми не можемо Проханова, Фетлера, але їхні попутчики тут залишилися. Ви знали Проханова?

- Знав.
- А Фетлера?
- Також знав.

— Отож, все це — контреволюція, вороги світового пролетаріату. Ми мусимо викрити їхніх братів тут на Волині... Ви будете працювати з нами, бо цього самого ми вас сюди викликали. На другу неділю ви поїдете до міста Л. і довідаєтесь, як там живе пресвітер О. Він тепер перебрався на другу вулицю, але ми дамо вам його адресу. Зрештою, в Л. дістанете всі інформації. Розвідаєтесь в нього, чи він має листування з закордоном, що він думає про радянську владу. Звідтам поїдете до Р., до брата М... Про це ніхто не знатиме, тільки ви та я... Це державна таємниця, а ви повинні бути горді з того, що могуча наша держава довіряє вам таку поважну справу...

Почувши це, я задрижав усім тілом, і ледви міг вимовити:

— Я не можу їхати, товаришу начальник... Це мої брати, що дуже багато зробили мені в житті добра. Вони ніякі ваші вороги, бо я їх знаю дуже добре. Дайте мені найважчу якусь

працю, найбільше зобов'язання я прийму, але того не можу... І не поїду...

Незнайомий усміхнувся.

— Нічого, поїдете... Ви зобов'язані... Ви є довжником перед радянською владою... Радянська влада хоче вам простити, що ви були шпіоном закордону, то мусите чимсь викупити свою велику вину. Коли ж ви нам поможете викрити їх, ви самі побачите, що вохи не такі святі, як ви думали.

Він на хвилину замовк. Мовчав і я. І в цю пору все минуле мое життя, вся моя духовна праця промайнула перед моїми очима. Я згадав братів О. і М., згадав час, коли ми разом працювали на ниві Христовій. Тепер же я мав бути їхнім Юдою, піти до них, по колишньому сісти в їх гостинній хаті за столом, молитися з ними, а потім... Серце мое трептіло, мов спіймана до клітки пташка. Я чув, що до очей тиснуться слези, але я не хотів цього показати, не хотів відразу заломитися. Я ковтав гірку сlinу, кліпав дрібненько очима, але не переміг себе. Зігнувшись на стіл, я вибухнув сильним розплачливим риданням. Незнайомий встав і підійшов до мене. Я почув його руку на свому плечі й біля вуха почув його голос:

— Не плачте, Панасе, не плачте... Ну і чого, га?... От сентиментальність, жінка... Перестаньте, ну, перестаньте...

Його слова справді були ніжні, чулі й я ще гірше почав чомусь плакати. Я піdnis на нього очі й крізь слози благав:

— Товаришу начальник, пожалійте мене... Я маю маму, тата, мені їх жаль. Пожалійте... Я ж нічого поганого для вас не зробив... А шпіоном я ніколи не був... Ні, товаришу начальник, це неправда. І того, що ви кажете, я ніяк не можу робити... Я вірю в Бога, я християнин і мушу йти завжди чесною дорогою... Пустіть мене...

Начальник відійшов до вікна. Стояв якусь хвилину, дивився в сад, а я все сидів і плакав. Намагався я загамувати сліззи, але вперше у своєму житті переконався, що не можу цього зробити. Здавалося мені, що серце ось і не відергить, що я впаду. І вмить усе, що було навколо мене закрутися, заворушився стіл і я сильно стукнувся головою до чогось твердого...

Коли я опам'ятився, біля мене стояв начальник і давав мені пiti воду. Я напився води і витер сліззи... А начальник сів біля столу і знову:

— Це нічого, товариш Хуртовина. Спочатку вам важко, але потім ви привикнете. Буде вам добре, матимете все, що вам треба... Пойдете по всій Волині, по Галичині, а потім поїдете до Києва. Ми пошлемо вас по всіх євангельських громадах, побачите всю Україну, поїдете на Крим...

Я ж мовчав. Ноги мої мліли і було в мене таке почуття, мов би я тільки-що встав після важкої хвороби.

І коли незнайомий тероризував мене ще довго, я обіцяв йому, що поїду до Л. і Р. Що ж, я рішився був давно

втікати, а тому тепер вже прийшла остання пора.

Щоб не залишити без опіки лісу, та щоб не було якогось підозріння, начальник казав, що я до неділі одержу повідомлення з Воєнкомату, щоб з'явитися до області, а тут мене зустріне їхній чоловік і дасть мені останні вказівки, проїздного квитка і гроші на мої видатки.

На тім наша "розмова" скінчилася. Я вийшов з цього страшного будинку і йшов до двірця. Голова мене сильно боліла, ноги мліли. Навколо проходили люди і мені здавалося, що вони всі знають мое положення, всі дивляться мені у вічі, бачать глибінь моого втомленого серця. Боже, мій Боже, яка ж темна ніч була тоді на моїй душі, який важкий камінь давив мое сумління!...

Їдучи додому, я виробив собі плян, що маю робити, коли одержу повідомлення з Воєнкомату. Вирішив тоді дійсно поїхати до цих братів, розказати їм всю справу, а звідтам селами і полями піти до самої Володимирщини і спробувати ще останньої втечі за Буг. Це був одинокий мій рятунок.

Знайомими сіножатями я йшов з двірця додому. Сонце заходило за далекий обрій. Над сіножатями стояв прозорий вечірній туман. Праворуч стежки хилилися до землі трави, ліворуч — річка й очерет. Десь щебетала пташка. Щебетала якось жалібно і тужливо, мов би співчувала мені. Ось і старий, давно опущений і занедбаний

млин. Стоїть над річкою, похилившись, мов старець. Під млином дзюрчить вода. Ось і місце за млином, де стояла колись вода, затримана заставками. Тут колись відвувалися великі хрещення нашої громади. Ось і зелений горбочок, на якому завжди ставали, хто проповідував Слово Боже. Звідси було видно всіх людей, що стояли над річкою. Багато разів тут і я проповідував, тут я також склав колись прилюдну обітницю служити Богові... Ось в тій чистій, мов сльоза, воді, що так дзюрчить і кудись втікає. Тоді так само шелестів очерет, хилилися трави, пахли квітки. Давно це було...

Сонце зайшло. Навколо було тихо. Туман густішав, а з річки тягнуло запахом мочарів і прохолодою. Яка ж краса нашої рідної землі! Я підійшов до річки, став на зеленому горбочку, розглянувся навколо. Ніжний вітерець поцілував мене в обличчя. Я став на коліна, підніс очі до ясного вечірнього неба і шукав там допомоги. "Боже, — плакала моя душа, — Ти бачив мое серце п'ятнадцять років тому, коли воно палало і тримало ось тут, Ти бачиш його і тепер... Боже, Боже!..." Вечір виходив з-за млина, висипав на небо зорі, а я все стояв над річкою. Бажалося мені там заснути на руках природи і не пробудитися більше. Тоді я був би з моїм Господом, а так, що ж мене чекає впереді, чи втримаюся я, чи зможу встояти на Христовій дорозі? Або що буде зо мною за тиждень? Чи вдасться мені перейти кордон, чи може куля

прикордонника влучить мене і ніхто навіть не знатиме, де моя могила...

Коли зовсім стемніло, я пішов далі. Допобачення, мої сіножаті, допобачення, річко, трави, пташки! Не відомо, чи зустрінемося ще коли...

Знову війна

Вдома оповів усе батькові, деяким братам в громаді й чекав неділі. Але прийшла неділя і жодного повідомлення з Воєнкомату не було. В неділю я встав уранці і йшов до сусіднього села на Богослуження. На полі зустрів знайомого хлопця, ми посідали над дорогою і розмовляли про дешо. Нараз недалеко загули літаки і полетіли десь на захід. Ми зауважили на крилах чорні хрести, але що це були за літаки, ми не знали. Богослуження відбулося благословенне, прийшло багато братів і сестер. Після Богослуження один брат підійшов до мене і сказав:

— Кажу тобі новинку, що сьогодні розпочалася між Німеччиною і більшовиками війна. Збомбардований уже Львів, Житомир, Рівне... Це правда.

Поки я прийшов додому, вже всім було відомо, що війна розпочалася. По стодолах над дорогою висіли свіжі відозви Молотова, заклики та погрози Німеччині. Люди великими юрбами товпилися біля кожної відозви, а письменні хлопці вголос читали. Потім люди розходилися мовчазні, задумані, але з великою радістю в серці. Нова війна стала дійсністю, а це було одне, що могло звільнити нас від більшовиків.

Я також невимовно радів, бо ж був певний, що через це саме я не одержав на сьогодні сподіваного повідомлення з обласного Воєнкомату. І з цієї вже причини мені було чого радіти і дякувати Богові. Тепер треба сидіти тихо і чекати нових подій.

Другого дня відбулася загальна мобілізація молодих хлопців. І знову, як перед трьома роками, в селі на греблі стояли підводи, плакали матері, а молоді хлопці прощаючись й іхали в невідому путь. Між мобілізованими був і я. Ми виїхали на гору за село. На першій підводі хтось почав пісню: "Молодий козаче, чого зажурився? Чи коні пристали, чи з дороги збився?" Пісню підхопили інші хлопці і співали голосно і бадьоро. Напроти нас заблищало авто. Пісня нараз так і обірвалася. Авто минуло нас і поїхало до села. Повезли якісь нові розпорядження. Пісня знову, мов спохання чайка, знялася над шляхом і пливла полями: "Коні не пристали, з дороги не збився, тільки зажурився, без долі родився"...

Я пішов по інших підводах і довідався від хлопців, що всі вони рішили втікати, коли з району будуть провадити до станції. Така сама думка була у мене. Ми знали, що нас гнатимуть густим лісом пана Завадського, а в лісі не важко стрибнути набік в кущі, а там далі на поля та додому. Всі ми глибоко вірили, що більшовики незабаром втічуть і тоді ми будемо вільні.

В районі нас запровадили до великої порожньої школи і почали нас

стригти. Потім вигнали нас на подвір'я, а до школи заходили інші новобранці. Я відійшов набік, сів під липою й чогось так важко зробилося мені на серці. До мене підійшов знайомий хлопець:

— Скажи, чи ти втікаєш, бо я зараз втікаю. Наших хлопців уже багато нема. Втікли... Ось за школою вуличка, що виходить аж до поля, там жита, які тягнуться аж до лісу. Нас ніхто не пильнує, бо всі роз'їхалися на села. Кажи, бо я зараз іду?...

— Ні, я чогось не можу рішитися, — відповів я. — Потім побачу...

Знайомий хлопець пішов за школу в напрямку поля, а я залишився. Біля мене пройшов якийсь військовик. Я подивився й перелякався. Це був Воробйов. Він мене не зауважив і пішов до школи, а я пішов далі в сад.

Сонце перекотилося далеко за полуночі. Перша колюмна новобранців відійшла в напрямку лісу, до станції. Готовилась друга, третя, четверта... До кожної групи було приставлено два озброєних поліціянти: один спереду, другий — ззаду. Нараз я почув чийсь голос, що гукав на все подвір'я:

— Панас Хуртовина! Панас Хуртовина!... Хуртовинина!...

Я побіг на голос і крикнув:

— Я!

До мене підійшов молодий жідок, змірив мене суворим поглядом і сказав:

— Бері тваї вєщи і слідуй за мной!
Я взяв свою торбину з сухарями, зав-

дав на плечі й покірно пішов за незнайомим. Ми вийшли за школу, звернули наліво і пішли вузенькою вуличкою до зеленого будинку НКВД. На душі моїй лежав важкий камінь. Куди ж мене веде оцей незнайомий і що змною має бути?...

Ми пройшли довгим темним коридором, незнайомий відчинив одні двері і впустив мене досередини. Я поклав сухарі на підлогу і розглянувся по кімнаті. Там уже було біля десяти молодих хлопців, яких викликали і привели сюди. Між ними я пізнав священикового сина з сусіднього села, колишнього голову "Просвіти" з В. та інших. Я зrozумів, що всі ми арештовані, бо вікна нашої кімнати були загратовані, а двері зачинені на замок. Кожний з нас сидів біля своїх сухарів, але ніхто не промовив і слова. В кімнаті стояла почура тиша. Я підійшов до вікна, подивився на зелені дерева, на пташок, що весело стрибали по галузках, на голубе небо і вперше в своїому житті відчув, що я в'язень. Далеко за містом синіли поля, за полями ліс... О, як мені тоді були милі ці простори, яких я, можливо, колись і не доцінював!.. Нараз двері нашої кімнати відчинилися і до нас ще впустили двох блідих, переляканіх хлопців. Я ж все стояв біля вікна. Вулицею йшла довга колона новобранців. Я пізнав сусіду Харитона, Дмитра, Михайла. Вони махнули мені рукою і пішли за браму, а я, притулившись до грат, стояв ще довго, довго...

Бечором не запалювали світла в на-

шій кімнаті, також все місто було темне. Крізь вікно було видно, що по подвір'ї ходять якісь тіні, обережно світять ліхтарками, приводять якихсь людей, інших кудись відводять. До нашої кімнати ввійшло кількох озброєних мужчин, поклали на кріслі якісь папери, світили ліхтаркою, чогось шукали. При блідому свіtlі я впізнав страшне обличчя Воробйова. Він щось гарячиває і сердито говорив:

— Скорее, скорее, нету время... Скорее...

Нас усіх перелічили, поставили під стіною, а потім Воробйов відчинив двері і сказав:

— За мной! Забрати свої вешці!...

Ми вийшли на вулицю. Надворі стояла глибока ніч. Воробйов відвів нас до брами і притищено сказав:

— Теперь ви ідіте домой, нікуда не отдаляйтесь із дому, а когда вас позовію сюда, все ви немедленно дужни явітесь... Понялі?...

— Понялі, товариш начальнік! — відказали ми одним голосом.

Вартовий відчинив ворота і випустив нас на вулицю. Ми пройшли місто, а коли вийшли на поле, почали бігти. Кожний з нас мав таке чуття, мов би нам ростуть крила і ми не йдемо ногами, а летимо. Небо падало зорями, в житах співали перепелиці. Ми затрималися на широкому роздоріжжі, бо тут розходилися наші дороги. Там ми познайомилися один з одним і розійшлися кожний до свого села. Я йшов додому сам. Минув ліс, минув кілька

хуторів, а коли почало світати я був уже на рідних сіножатях. Мене привітала біла чайка голосним криком, мовби тішилася моїм звільненням. Ось і знову старенький млин на сіножатях, вузенька річка й очерет. Ось це саме місце, де я колись приймав святе по вірі хрещення, де я ще минулого тижня молився і гірко плакав. Бог почув мою молитву і я тепер вільний. Я знову став на зеленому горбочку і дякував Богові за те, що я ще стою на рідній землі. За горою сходило сонце. Родився новий день. Я довго стояв над рікою і там мов би чув голос моєго Бога: "Не бійся, Я буду з тобою. Не залишу тебе". З новою вірою й надією я помандрував додому.

Новобранці, з якими я вчора їхав до району виконали свої заміри, — сьогодні всі були вдома. Деякі сміливо, горді зо своєї відваги, ходили по селі, інші ще ховалися. Оповідали, що гнали їх лісом кілька соток і всі вони втікли. Двох поліцянтів, які їх супроводили також пішли до лісу.

Хоча був будній день, а в нашому селі — свято. Люди вбрані по-святковому, ходять вулицями, раді, щасливі. Війна. Буде воля. Авто з району привезло нові оголошення, розвісили на стодолах, а коли авто виїхало, оголошень на стодолах уже не було. Хлопці збиралися другий раз перестріти авто на полі та помститися над більшовиками, але старші люди не допустили до того. Вже третій день, як почалася війна, але ми не мали жодних відомостей з фрон-

ту. В районі ще було НКВД, поліція і вся радянська влада. Кожного дня на стодолах висіли повідомлення, що німці відступають, а совєтські війська йдуть вперед. Ми бачили, як над нами летіли на захід цілі табуни більшовицьких важких літаків, але назад не верталися.

Так було від неділі аж до середи. В четвер я одержав спеціальним післанцем повідомлення з'явитися до району. Але я не пішов. Прийшла мобілізація іншим річникам, але хлопці, замість району, опинились в лісі і на полях. З міста втікли деякі люди до села і казали, що більшовики готуються втікати. Ці чутки ще більше піднесли духа наших людей. А коли довідалися, що в сусідньому селі вже розібрали колгоспа, всі, мов один, рушили на колишній фільварок. Кожний шукав в стайннях за своїми кіньми, тягнув на вулицю свого воза, плуга. Над фільварком здіймався галас, крик... За кілька годин і нестало колгоспу імені Сталіна. Залишилося тільки зерно, трохи сіна, в канцелярії всі папери. Голова колгоспу ходив по подвір'ї і голосно говорив:

— Беріть люди все, що ваше. Розбираєте свою кривавицю... Може Господь таки змилується над нами... Але дивіться, кожний бери тільки своє...

Над селом стояв тихий волинський вечір. В ставу крекотали жаби, пахли квітки. Було вже пізно, але в селі ніхто й не думає спати. На вулицях повно людей. Свято. Війна... Здалека долітають постріли гармат. Вони відгомоном

розходяться по ярі, але ми чуємо, що з кожним разом вони вибухають блище і блище. По темному небі мигнуло якесь таємниче світло і щось загуркотіло над селом. Люди миттю кинулися до своїх дворів. Пакували подушки, рядна і виносили на городи. Худобу вигонили з хлівів на вигін. А постріли були чути ще виразніше.

Над ранком сильна канонада потрясала всім селом. Люди будили заспаних дітей і втікали до льохів. Гарматні стрільна перелітали вже через село, падали на горі за церквою і розсипали навколо страшним вогнем. А небо на сході починало ясніти. Родився новий світанок.

Коли зійшло сонце, над селом стояв великий гомін. Але це не був гомін тривоги або смутку, а гомін радости. Люди повернулися з-за села, там на шляху бачили власними очима маршуюче на схід німецьке військо, а тепер повернулися до села, голосячи всім радісну новинку визволення. Тепер усі бігли до старенької православної церкви на горбочку села, відірвали почепленого районом замка, виносили хоругви, ікони, ходили навколо церкви і співали: "Христос воскресе із мертвих, смerteю смерть поправ, і сущім во гробех жівот дарував". Не було з ними священика, не було дяка, але люди самі співали, самі молилися, дякуючи Богові за волю.

Вранці я й собі пішов за село на шлях. Там не було жодного війська, але сліди на дорозі казали, що воно

там їхало. Стоїмо великою юрбою над шляхом і бачимо з жита висунувся зелений танк і їде просто до нас. З іншого боку другий, чорний. І нараз голосний постріл заглушив нас, а над дорогою знялася велика курява. Ми попадали в придорожній рів і так лежали. Чорний танк під'їхав до нас, а з нього вийшло двох вояків. Вони вело посміхалися до нас і казали:

— Капут большевік, капут!... Гейт вег нах гаусе... Гейт вег...

Танк поїхав шляхом, а ми перестражені вийшли з рова. Недалеко нас, під житом стояв зелений танк і курився. Ми підійшли до нього. Там сидів, похилившись на руль, молодий червоноармієць. З його уст спливала кров. На дорозі лежала його рука, а біля руки — другий червоноармієць. Вперше у своєму житті я побачив змасакроване тіло людини й не міг блище підійти до танка. Я обернувся і пішов додому. І пропала вся моя радість. Глибоко під серцем щось смоктало, а потім майже тиждень я нічого не міг істи, не міг спати. Жаль мені було цих бідних вояків. Прийшли вони "визволяті" Західню Україну, поклали тут голови, а вдома мати нічого й незнатиме. Чи ж винні вони, що така їх влада?

Того самого дня ми пішли до нашого молитовного дому, повиносили звідтам шкільні лавки, завезли до школи і вимили підлогу. Під портретами "вождів" ще були наші тексти. Ми вичистили наш дім і приготувалися на неділю до нового відкриття. Православні люди

впорядковували і свою церкву. Весь час над селом лунав дзвін, мов на Великдень. А за селом на шляху ревли танки, важкі авта. Великі маси війська посувалися на схід. Недавно ще тим самим шляхом ішли більшовики, а тепер ішли німці. Все дуже скоро змінилося.

Другого дня прийшли страшні чутки, що в районі люди розбили в'язницю, і знайшли багато помордованих більшовиками людей. Деякі з них були ще живі, але повмирали. В багатьох тих в'язнів були повідрізувані язики, вуха, повикручувані руки, ноги, виколені очі. А були це наші селяни, звичайні бідні наші волиняни, яких за що-будь арештували більшовики, а тепер, відступаючи, помордували. Люди йшли до міста, приходили назад до села і заливалися слезами. Оповідали, що матері пізнавали своїх синів з викрученими руками, мліли, в розpacі голосили на все місто. За два дні пішов я до міста. Помордованих уже поховали, але можна ще було бачити лъох під будинком НКВД, де мордували людей. Разом з іншими я пішов туди. Зійшли темними сходами до глибокого підвала і побачили там таку картину, якої я ніколи, ніколи не забуду. Великий лъох, освітлений темною лямпою. На долівці зім'ята, змішана з кров'ю, солома, на соломі різної величини залізні прути, грубі дерев'яні палки. В одному куті лежав великий жмут закривленого волосся, а всі стіни були обрізкані кров'ю. Знову валялася чиясь сорочка, порваний кашет, закривавлений чобіт... Найбільше

страшне враження на мене зробили різні залізні прути, що валялися на соломі і які були обліплени кров'ю і людським волоссям. Ними тут били бідних невинних жертв, били ще недавно, заливи п'ять-шість днів тому. Ті жертви кричали, кидалися мабуть під стіни, благали помочі, але ніхто не чув їхнього голосу в цьому глибокому підземеллі. Тепер трупів уже не було, бо вчора всіх похоронили, а залишилися тільки сліди їхніх мук, сліди більшовицького варварства.

Я вийшов з лъоху, тримаючись рукою за голову. Великий будинок НКВД стояв порожній і не було в ньому ні одного вікна, ні дверей. На сходах валялися якісь папери, порвані "вожді". Я зайшов до середини будинку. Ось і кімната Воробйова, де й мені довелося бути багато разів. Здемольвана тепер і знищена. Трохи далі коридором кімната із загратованими вікнами, де я сидів кілька днів тому. Люди мені оповідали, що й там знайшли кількох замордованих людей. Я ж був урятований, а тому йшов тепер додому і дякував моїму Господеві за Його милість до мене недостойного грішника.

Другого дня після втечі більшовиків у районі зорганізувалася тимчасова українська поліція. Над будинками міста замайорили українські жовто-сині прапори. Народ тішився волею, але на мою душу знову спав важкий тягар. Стало відомо, що НКВД в районі, втікаючи, помордувало всіх в'язнів, але не вспіло забрати з собою своїх паперів та

різних актів. Воробйов утікав останнім. Місцеві люди перестріли його за містом і там замордували. Всі ж документи й акта з НКВД забрала українська поліція. І згадав я свій підпис, даний Воробйову, а тоді великий страх огорнув мене. В інших селах відбулися вже самосуди, де селяни помордували голів сільрад, голів колгоспів, всіх, хто чимбудь підтримував більшовицьку владу. Я думав, що така доля чекає і мене, коли виявиться мій підпис, знайдений в НКВД. Тому віддався цілком на волю Божу і кожної хвилини чекав, коли прийдуть за мною. І чим же я викажуся, що я не був більшовицьким секстоном, що з мене взяли підпис підступом, ошуканством? Я не мав чим виказатися.

Одного ранку забігає до нас сусідів хлопець і каже, що українська поліція з району кличе мене на фільварок. З великим страхом я зібрався і пішов греблею до фільварку. Серце мое дрижало від страху. На фільварку застав кількох озброєних поліціянтів, а між ними знайомі мені хлопці, з якими недавно сидів в арешті НКВД, з якими йшов додому і прощався на роздоріжжі. Коли я переступив поріг, один з них сказав:

— Пане Хуртовина, що з вами? Ви такі бліді... Чи хворі?... Га? А може що сталося?... Не турбуйтеся, слава Богу, що живі залишилися. Ви ж знаєте, що ми знайшли в НКВД список тих, кого вони мали зліквідувати, а там були і ви... Добре, що ви не пішли, коли

кликали вдруге. Пішов тільки Петро з Сапанівки і двох хлопців з Вільшанки. Нема вже їх...

Я стояв і мовчав. Чув, що з серця мені скочується важкий камінь. Видно, що про мого підписа вони нічого не знали.

— А тепер, — говорив далі поліціянт, — ви допоможіть нам в деяких справах. Ось просимо взяти під свою опіку ввесь цей маєток, що залишився. Це ж людське добро, і треба його якось роздати людям, щоб один не взяв багато, а другому, щоб часом нічого не залишилося. Ми говорили з вашими людьми і всі люди хотуть, щоб ви це поділили. Вас село любить, бо ви завжди були своєю людиною. Доберіть собі людей до співпраці.

Другого дня ми поважили зерно, що залишилося, поділили солому, роздали все людям і наш колгосп імені Сталіна зовсім зліквідувався.

В неділю було відкриття нашого молитвного дому. З усього повіту з'їхалося багато братів і сестер. Був гарний теплий день. Наш молитовний дім обвішений зеленню і квітками. За кілька днів організований знову хор, усі брати і сестри сповнені незмірної радості. Господь Милосердний спогадав нас. Ми свободно можемо знову співати Господеві, проповідувати Слово Боже. Біля молитвного дому повно підвід. Голосні пісні лунають крізь відчинені вікна далеко над селом. Православні люди готовуються мати відкриття своєї церкви на другу неділю, а тому сьогодні майже

все село в нас на відкритті. Всі люди не можуть вміститися до середини, а тому багато їх стоїть в сінях, багато під вікнами. Із сусідніх євангельських громад приїхало аж два хори, приїхало кількох проповідників і радості нашій немає меж і границь немає. Вернулися колишні часи, тепер ми знову будемо працювати, будемо проповідувати Слово Боже.

Вечором після нашого Богослуження прийшов до мене знайомий хлопець з нашого села. Він увесь час був на Богослуженні і уважно слухав Слово Боже. Колись ми з ним дружили, але з хвилиною, як я увірував, наші дороги розійшлися. Тепер він прийшов до мене, блідий і схвильований.

— Я хочу з тобою щось говорити, Панасе, — сказав він дрижачим голосом. — Ходи вийдемо надвір.

Ми вийшли і стали біля нашого перелазу. Прокіп схилився на пліт і відразу крізь слізозі почав:

— Панасе, я... я... прошу прости мені... Я... я... — плакав мій знайомий.

Я обійняв його за шию.

— Прокопе, що ж таке? Чого плачеш? Що сталося?

— Я зробив тобі, Панасе, багато зла, але ти нічого не знаєш. Це я доніс на тебе до НКВД... Вони мене змусили... Я рятував своє життя твоїм коштом... Я не витримав, мене били... Я... я... — плакав мій колишній приятель і тиснувся головою до моїх грудей, мов дитина до матері.

І жаль мені зробилося бідного Прокопа. Я зінав, що він за Польщі належав до ОУН, що потім його кликали багато разів до району, він завжди був блідий, сумний.

— Прокопе, — казав я, — Бог урятував тебе і мене і я все тобі прощаю. Не бійся, ніхто про це не знатиме, тільки Один Господь... Вір мені, що від усього серця прощаю тобі. Бог між нами ось свідок...

Прокіп важко зідхнув, потім заспокоївся. Ми ще довго сиділи на перелазі і розмовляли.

Другого дня я пішов до свого лісу. Кілька днів я вже там не був. В лісі, як і раніш, була мертвнатиша, святій спокій Божої природи. Ось і лісничівка, зелена прогалина, а далі в кущах закопані мої книжки. Я взяв городника і почав копати. Дістав велику дерев'яну скриню і виніс на галевину. Виймав книжку за книжкою, цей свій скарб і розкладав на траві до сонця. Вони вже трохи прицвіли і пахли вогкістю і сирістю землі. Ось і "Песнь Творення", "Духовная Война", "Путешествие Пилигримма", цілі річники "Гостя", "Маяка", "Євангельської Віри" та інші. Тут також майже всі твори Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Стефаника, тут Самчукова "Волинь", Горлісів "Холодний Яр"... Все тут є, чого не хочете. Розкладаю їх, сушу, а потім завезу додому. Тепер їм також немає чого боятися, бо немає вже Воробйова, немає тих, що нищили їх і палили.

Німецьке військо проходило шляха-

ми на схід, часом отаборувалося в селах, але жодної шкоди людям не робило. Одна частина в нашему селі стояла кілька днів. Варили в кухні обід, людям роздавали добрий суп, кашу, роздавали цукорки, горілку, яку десь забрали в кооперативі, а дітям різні забавки. Одному нашему селянинові дали великий портрет Гітлера. Він взяв його тремтячими руками, дивився на нього довго, а слози так і потекли з очей.

— Дякую тобі, освободителю, що ти звільнив нас від диявольської влади, — говорив схильований дядько і витирає очі. Німецькі солдати дивилися, весело посміхалися і говорили: “Гут, гут... Яволь... Гут.” Бідний дядько, не знат тоді, що за рік часу цей “освободитель” спалить його двір, помордує його дітей, знищить все, чого ще не встигли знищити більшовики.

Того самого дня німці пригнали до нашого села кілька сотень полонених червоноармійців. Загнали їх на фільварок, обставивши навколо сторожею з скорострілами. Люди з села бігли на фільварок, щоб подивитися. Під стодолами сиділи червоноармійці, веселі і зовсім не похожі на невільників. Були це переважно українці, які добровільно здалися німцям, раді, що нарешті їх вони вільні. Вони тільки чекали, що ось їх відправлять до міста, видадуть їм якісь документи і відпустяте додому. Але вони завелися в своїй надії, бо потім німці їх дійсно відставили до міста, загнали за колючий дріт до та-

борів і там вони майже всі вигинули страшною смертю від голоду.

Німецьке військо проходило селами, містами, і в цей самий час хтось розвішив в кожному селі по будинках великі аркуші друкованих відозв. Там було написано, що у Львові створився вже український уряд, організується українське військо, відроджується Соборна Самостійна Українська Держава. Під відозвами великими чорними літерами стояло ім'я: Степан Бандера. Наши люди не знали того імення, не розуміли, хто то там творить Українську Державу, але вони бачили відозви на своїх стодолах, писані українською мовою, громадилися біля тих відозв, читали і з великої радості плакали. Вони бачили, що ось на їх очах відроджується їх державність, воскресає рідна поневолена Україна. Не знали ще тоді бідні наші волиняки, що цей ясний промінь іхньої надії незабаром покріється мороком темної ночі. Не знали...

На другу неділю відбулося в селі відкриття православної церкви, а після Богослуження — загальні збори. Вибрали в селі нову владу. Збори відбулися в школі. Над школою повівав український жовто-синій прапор. Це мабуть вперше в історії нашого тихого волинського села. Люди йшли, якось побожно дивилися дотори, а старші з них говорили: “To це такий наш флаг? А ми й не знали... Господи, Боже”. Колишній голова сільради відкрив збори. Він — своя людина і його ніхто не зачіпає. Він став за столом і сказав, щоб заспі-

вати український гімн “Ще не вмерла Україна”. Кількох голосів пробували почати, але не могли, бо в селі мало хто зновував цю мелодію. Голова почав сам. Пісню підхопили інші, доспівали до половини і вона нараз обірвалася. Голова витер слізозу. Біля порога почувся жіночий плач. Це тітка Пріська, якої сина більшовики замордували у в'язниці. І замість співу, вся зібрана громада почала плакати. Плакали ті, чиї родичі були вивезені на Сибір, ті, чиї сини були розстріляні, замордовані, плакало все село. Потім збори закінчилися, люди розходилися, а на школі ввесь час повівав український прапор, розпливаючись в проміннях сонця.

Того самого дня вечором я важко захворів і мене негайно завезли до міста до лікарні. Хвороба моя була поважна. Вранці я стратив притомність і лежав так кілька днів. Коли опам'ятався, побачив поруч себе на другому ліжку старенького, сивого незнайомого дідуся. Його ранило в руку відламком бомби і на всю велику кімнату нас було тільки двох. Дідуся читав книжку.

— Що у вас за книжка, дідуся? — питав.

— А то, сину, свята книга, то “Савтира”, — відповів дідуся.

Я попросив і дідуся подав мені. Була це книга Псалтьмів, писана давньою церковнослов'янською мовою. Потім я подав дідусові свою українську Біблію.

— Почитайте, дідуся, і мою книжку. Це також Божа книга, Слово Господнє.

Дідусь подивився, перекинув кілька листків і прочитав заголовок.

— Так, це Біблія, — казав він, — але “Савтира” таки найстарша, найсвятіша. Бачите, це мова, якою всі люди говорять, а “Савтира” писана мовою, якою Бог говорив..

Коли мені покращало, ми довго розмовляли з дідулем. Я йому оповідав дещо з Євангелії і він потім усьому зо мною погоджувався. Щодня читав мою Біблію, а я читав його Псалтир.

За кілька днів робили дідусові операцію. Різали його руку, виймали звідтам відламки заліза, а він важко стогнав. О, як мені жаль було бідного старенького дідуся! Я накрив голову подушкою, щоб не чути його стогну, не бачити його терпіння. Після операції він заспокоївся і заснув. Лежав тихо, на вітві не поворухнувся. Цілий вечір я читав його Святу Книгу, бо справді була це книга дуже старого видання, з витертими шкіряними обкладинками і віяло від неї старовиною, давньою культурою друкованого слова.

Коли проміння нового ранку заграли у вікні, до дідуся прийшло двох санітарів, поклали його на носилки і понесли. А він лежав спокійно, не ворухнувшись.

— Тут його книжка! — казав я до санітарів.

— Йому вже її не треба, — відповів один і махнув рукою. Я зрозумів. Дідусь умер. Відійшов туди, куди й мені стелилася дорога, — думав я. І дуже було мені жаль, що я ще більше не

порозмовляв з дідусем, не сказав йому ще більше про Господа, не допоміг йому приготуватися до цієї далекої дороги...

Після смерти дідуся, я знову залишився один на всю велику кімнату. На лікарську візиту приходив до мене лікар-жид, щовечора сідав на краю моого ліжка і ми розмовляли до пізньої ночі. Сам він з Познаня, в 1939 році втік сюди від німців, а тому, що він добрий лікар, більшовики не мали його ким замінити і не вивезли на Сибір. Він — освічена людина, студіював медичину в Швейцарії, Іспанії, Англії, Німеччині. Тепер він був завідующим лікарні, де мав тільки одного пацієнта — мене. Тому віддав мені всю свою увагу, мов би передчуваючи своїм шляхетним серцем, що і я незабаром стану йому також у великій пригоді.

Після досить довгого перебування в лікарні, одного гарного ранку мене виписали і я “здоровий” помандрував полями додому. Ось і мое село, розложилося під горою. Над селом підноситься оболонка сивого раннього туману, далеко чути бренить сопілка хлопців-пастухів. Блищить широка річка, за річкою біле кооператива, наш молитовний дім і школа. Над школою повіває жовто-синій прапор. Я став на горі, дивився на своє рідне село, на сади, солом'яні стріхи хат і чув, що на душі моїй так мило, так солодко. Ще недавно над цією школою повівав червоний прапор окупанта, кілька років тому був там чужий біло-червоний поль-

ський прапор, а ось тепер, розкішно і грайливо, повіває над своєю школою, на своїй рідній землі український прапор. Навколо лежали сади, білі хати, може пшениці, голубе небо і, здавалося, до цих кольорів найкраще пасує жовто синій прапор.

Кілька днів я вже вдома, але моя хвороба мене не залишала. Увесь цей час я перебував у ліжку, а знайомий лікар передавав мені з міста поради і ліکи.

Наши євангельські Богослуження відбувалися в своєму молитовному дому і багато нових людей почали іх відвідувати. В селі вирувало і кипіло життя. Прибув новий православний священик, який особливо чомусь ненавидів баптистів. Урухомилася знову кооператива, молодь організувала читальню “Просвіти”, почала збирати до читальні книжки. На перших організаційних зборах мене вибрали головою читальні, але я відмовився. Я почував себе не зовсім здоровим, а головне, що я чекав покращання свого здоров'я, щоб поїхати в подорож по Волині і доповнити свого зошита “Під небом Волині”, який зберігся в лісі з іншими книжками і був далеко не заповнений. Не бажав також входити до управи “Просвіти”, бо там почав панувати дух церковно-православний і для євангельських віруючих місця там не було.

Цього літа відбулося знову хрещення в нашій громаді. Напередодні хрещення українська поліція переказала нам, що тепер воєнний час, а тому всякі

публічні збори, в тому їй хрещення, забороняються. Я пішов на поліцію. Застав якраз самого коменданта, якогось незнайомого молодого хлопця. Коли я йому сказав свою справу, він здивовано змірив мене очима і сказав:

— Жодного хрещення ми не дозволяємо вам, бо тепер уже не буде так, як раніш... Вже досить того...

— Чого досить? — спитався я.

— Отих ваших хрещень, Богослужень і всього іншого непотрібного...

— Пане коменданте, — кажу я, — таке саме ми чули недавно від більшовиків, але від вас, своєї людини, українця, я не сподівався того. Чи ж ви думаете, що ми не маємо права тепер молитися Богові, виконувати свої релігійні потреби і служити Богові згідно нашого вірування? На якій підставі ви нам забороняєте? Чи ж не нищили нас більшовики нарівні з усіма іншими людьми, чи ж не чекали ми однаково бажанної волі?... Чому ж ви тепер не дозволяєте нам звершати наші хрещення? Хіба ж ми не українці, хіба не живемо ось тут з діда прадіда, як і ви?...

Комендант перегортав якусь книжку, і, не глянувши на мене, сказав:

— Тепер є Україна, а в Україні має бути тільки одна віра, православна. А більше тут жодних вір не буде. Минулося вже...

— Пане коменданте, — казав я. — А що ж буде тоді з усією Галичиною, яка не є православною?

— То така сама віра, як і наша, а

ваша віра американська. Розумієте?!

Я побачив, що тут уже зворот політичний і знав, що ще справа місцевого священика, який за Польщі голосно говорив, що наше віровизнання запозичене у німців, особливо говорив тоді, коли між Німеччиною і Польщею були недобри політичні відносини. Тепер, коли в нас була німецька влада, треба було знаходити щось інше.

Побачивши, що з комендантом гді договоритися, я вийшов надвір. Над будинком поліції повівав український пррапор. Я подивився і якось сумно мені стало на душі. Український пррапор, ніби українська цивільна влада, а вже на перших початках починається для нас нова неволя.

Але ця тимчасова влада була коротка, і німці прислали до міста свою цивільну адміністрацію, свою поліцію. Багато наших хлопців, що спочатку пішли до поліції, вже повтікали додому. Залишилися в поліції ще такі, як оцей комендант, темні, несвідомі. Вони щоденно пили самогон, починали грабувати жидів, розперезано і свавільно розгулювалися по селях, але наш народ з ними не йшов. Це були виродки з нашого народу, які потім жорстоко показали своє звірсьче обличчя.

Цього тижня я поїхав за позволенням на хрещення до міста, де вже урядувала цивільна німецька влада. Якась молода дівчина прийняла мое прохання і за кілька хвилин винесла мені його назад. На проханні було написано, що гебітскомісар дозволяє звершити хрещення.

щення. Під підписом гебітскомісаря була прибита печатка зо свастикою, а це було найголовніше того часу. Повертаючись з міста, я вступив на поліцію зголосити, що ми в неділю матимемо наше хрещення. Комендант поліції побачив на проханні дозвіл від гебітскомісаря, покрутив головою, але нічого не сказав. Тут влада його не мала сили. Було ніяково звертатися за поміччю до чужинців-окупантів, але свої до цього примушували.

А в неділю наші сіножаті були заповнені народом, що прийшов почути проповіді Євангелії. Голосно лунала євангельська пісня і ніхто нам не перешкоджав, бо ж наші люди були толерантні, вирозумілі спокійні.

За якийсь час я почував себе на стільки здоровим, що міг вийхати в подорож по Волині. Мій ровер зберігся й тепер мені став у пригоді. Я вибрався в подорож на довший час і відвідав дуже багато євангельських громад по всій Волині. Побачився з багатьома знайомими братами і сестрами, а це було для мене великою радістю. Я відвідав майже всі більші міста і скрізь бачив велике духовне піднесення серед наших віруючих. Скрізь відбувалися великі Богослуження, духовні з'їзди, різні вроочистості. Майже всі молитовні domi на Волині були забрані в минулому більшовиками й замінені на школи, клуби та ін. Тепер вони були повернені назад, і скрізь по селах і містах вільно проповідувалася Євангелія. Такі вроочистості відбувалися також між право-

славними. Посвячувалися знову церкви, ходили процесії, великі маси народу спішли до Почаєва, на Козацькі Могили біля Берестечка, до Зимного біля Володимира.

В деяких громадах віруючі переживали і смуток, бо більшовики вивезли на Сибір іхніх рідніх та знайомих. Деяких розстріляли. Подорожуючи по Волині, я аж тепер побачив, яке велике горе переживала наша рідна земля. Відступаючи, більшовики постріляли багато в'язнів у Рівному, Луцьку, Крем'янці, Дубні. Особливо страшна масакра відбулася в великій дубенській в'язниці. Більшовики не встигли вивести з в'язниці всіх в'язнів, щоб постріляти, а тому кидали гранати до камер, переповнених людьми, які так і розривали бідних в'язнів. Слухаючи ці страшні оповідання наших людей, серце наповнювалося великим болем. Защо така кара для нашого народу?...

Але минуло це страшне лихоліття. Тепер люди гойли свої свіжі рани і не знали бідні, що в недалекому майбутньому їх чекає ще більше горе.

Полонені

Подорожуючи по Волині, я також бачив гірку долю полонених з червоної армії. Були це молоді хлопці, які при першій нагоді самі піддалися німцям до неволі. Тепер вони сиділи за колючими дротами і вмиралі з голоду. Такі табори були в Дубні, Рівному, Володимирі, Ковлі та по інших містах. А шляхом, що вів з Києва на Рівне і

Львів йшли свіжі безконечні валки нових добровільців-полонених. Тепер вони побачили, що гітлерівці ім волі не дали, але було запізно. Їх гнали, мов худобу, — голодних, босих, обірваних; гнали цілими днями, тижнями, без хліба, без води. Надворі стояла сильна спека, бідні полонені мучилися від спраги та від голоду. Багато з них падали на дорозі, а конвоїри їх дострілювали. Тому над шляхом цим стояли густо могили, прикрашені нашими людьми, синіми волошками та червоними польовими маками. Були випадки, що деякі хлопці проходили кілька кілометрів від своєго села, бачили його недалеко шляху, але не могли туди піти. Гітлерівці нікого з людей тоді не пускали до шляху, не дозволяли жінкам подати бідним полоненим хоч чашку холодної води.

Українці тоді створили в Рівному спеціальний Доломоговий Комітет, завданням якого було збирати між населенням одяг і харчі для полонених. За короткий час Комітет зібрав стільки харчів, що можна було б прокормити всіх полонених, але німці розв'язали Комітет, а харчі сконфіскували. Тепер було ясно видно, що в них було на меті виморити голodom усіх полонених, що вони пізніше і зробили.

При тому слід зазначити, що багато полонених утікли, коли їх гнали вночі. Вони розійшлися по селах, стали в господарів на працю, але більшість їх потім таки загинули, але вже не від німців, а від своїх божевільних партій-

2.8.

ців, які кожного полоненого з Великої України вважали комуністом.

З каменем на серці я повернувся додому і в своєму зошиті записав багато свіжих, страшних сторінок. В моєму селі не було жодних змін, окрім того, що за моєї відсутності приїздила якась вербункова комісія і вербувала добровільців на працю до Німеччини. Також застав у селі висипану могилу, з великим березовим хрестом і терновим вінком, як символом страждань і муک нашого народу. На хресті був вирізблений літерами напис: "В пам'ять поляглим за волю України".

Минуло погідне літо і настали холодні осінні дні. Одного дня восени прибув з полону брат Пилип, член нашої громади. Він оповідав жахливі речі, в якій важко було повірити. Оповідав, що їх, кілька тисяч полонених, гнали від Житомира аж до Холма. Більшість з них дорогою були постріляні конвоїрами, кільканадцять соток їх пригнали напів живими до Холма. Падав холодний дощ зо снігом, а багато з них були босі. Під самим Холмом їх затримали на чистому полі, сказали їм поскидати чоботи, шинелі й залишили всіх тільки в одних сорочках, босих. І там, на полі, обгородили їх кількома рядками колючого дроту і так тримали під дощем і снігом. Бідні полонені рвали суху траву по межах, запихали собі її за сорочку, щоб хоч трохи чимсь загрітися. Кілька днів недавали їм нічого їсти, а потім привезли великими автами напів гнилої гички з буряків і

кинули за дріт. І почалася бійка за цю "їжу". Полонені кинулися на гичку, і разом з болотом жадно їли. Кожного вечора вони збиралися в один великий гурт, ставали всі разом, притулювалися один до одного і так стояли всю ніч і грілися. Коли приходив ранок, на болоті лежало багато групів. Тоді ті, що були ще живими, бігли до трупів своїх товаришів, стягали з них останні сорочки, сідали на трупах, щоб хоч трошки посидіти на сухому місці. Кожний день гинули сотні нещасних цих людей. Брратові Пилипові вдалося якось утікти з цього табору смерти і після бататьох труднощів прибути додому. Він був дуже худий і жовтий, мов віск. Відживлявся вдома, але не помогло це йому і брат Пилип відійшов до вічних осель, де не буде вже горя, не буде голоду, знущань... Витерпів багато, пережив різні страхіття, але був вірний Богові аж до смерті.

Страшна доля жидів

Відгриміли фронтові постріли, перекотилися нашою землею і пішли далі на схід. За ними пішло німецьке військо, поїхали великі танки, полетіли літаки. Наши люди легенько зіхнули, відпочиваючи від усіх минулих переживань. Скрізь по селах і містах ставили високі могили в пам'ять поляглим на полі бою, замученим у в'язницях. По селах безустанку грали дзвони. Але це було недовго. Ми побачили, що нашої України, як не було, так і нема. Гітлер не прийшов визволити

— 108 —

наш народ з більшовицької неволі, а прийшов забрати український хліб. Скорі на села був наложений великий контингент зерна, молока, вовни, пір'я, кожухів, валянок, рукавиць, клоччя та всього іншого. Незабаром прийшло розпорядження, щоб усі млини по селах і містах були закриті. Тому люди мололи вночі жорнами, товкли вступах ячмінь, пшеницю і так живилися. Потім ходила по селах комісія; в кого знаходили жорна, того важко карали. Але нацисти покищо не приступали до самого нищення українського народу, бо мали інші справи. Найперше хотіли розправитися з жидами, а тому наступного року і взялися нищити жидів. Було видано розпорядження, щоб усі жиди, які мешкали по селах, перейшли до міста. Потім вийшло нове розпорядження, що кожен жид мусить носити на лівому рукаві білу опаску з великою Давидовою Зорею. Після цього прийшло розпорядження зняти опаску, а замість неї, кожен жид, чоловік чи жінка, мусить нашити собі на плечах одну круглу жовту латку. Жидам заборонялося по заході сонця виходити на вулицю, заборонялося ходити в місті хідниками, а тільки вулицею. Потім відділили жидам у місті найгіршу дільницю і всіх переселили туди. Обгородили цю дільницю високою дерев'яною стіною, зробили браму і поставили сторожу. Це було т. зв. гетто. Відтоді жид не мав права вийти на місто, хіба тільки за спеціальною перепусткою. Всі вікна в гетто, що виходили на місто,

— 109 —

позамашували вапном і позабивали дошками. Кожного ранку до гетто заходила поліція, виводили звідтам жидів, які робили в місті різні праці, а вечором назад під охороною запроваджували до гетто. Трапився раз випадок, що вартовий відійшов від брами, а один жид вийшов з брами на вулицю. Вартовий скоро повернувся, побачив на вулиці жида, підбіг і застрілив його біля криниці. Це була перша жертва жидівського народу в нашому місті. Кілька днів забитий жид лежав на вулиці, прикритий соломою на пострах іншим. З-за брами дивилася на вулицю молода жінка з двома маленькими дітьми, дивилися на трупа свого батька, але не мали права навіть його похоронити.

Одного дня зайшла поліція до гетто, вибрали там кілька десятків самих сильних мужчин до праці в каміноломах. Цілий день вони важко працювали, а підвечір, ніби провадячи їх до міста, завели всіх до глибокого яру і там постріляли. І даремно чекали вдома жінки своїх чоловіків, матері своїх синів, діти свого тата... Деякі наші люди, що працювали в каміноломах, бачили цю жахливу картину. Оповідали, що коли жиди всі попадали від перших пострілів кулемета, гестаповці ходили між свіжими трупами, кожному прикладали до носа запалену свічку і таким чином шукали, чи котрийсь не притворився мертвим.

Після цього випадку відійшла від наших людей радість і надія волі, бо ж

видно було, що над нашою землею ще панує марево смерті, немає тієї волі, на яку ми чекали. Німці з кожним днем придумували нові розпорядження, нові накази. З кожним днем ставало гірше.

Одного дня я пішов до міста, щоб довідатися про долю знайомого мені жида-лікаря. Він ще був у лікарні, але на ніч мусів йти до гетто. Він був тепер худий, виснажений і заклопотаний. Ми довго говорили в його маленькій лікарській кімнаті, він оповів мені все своє горе, а я запропонував йому втікати на село, коли буде загрожене його життя. Я дав йому слово, що зможу його переховувати у моїй колишній лісничівці, або таки в нашему селі поміж віруючими. Лікар потиснув мою руку, і я зауважив на його очах слізку. Я вийшов на місто. Воно було брудне, сумне, мов би після пожарища. Де-неде сновидали з жовтими латками на плечах жиди і тачками возили каміння на будову мосту. Над будинком поліції повівав гітлерівський прапор, але українського там вже не було. На будинках не було також українських відозв, підписаних Степаном Бандерою, бо не було вже України...

Одного разу блискавкою розлетілася по нашему селі вістка, що в місті б'ють поголовно всіх жидів. Дехто з людей пішли, щоб подивитися, але їх до міста не впустили. Люди повилазили біля гетто на гору, посадили за кущами і бачили цілу трагедію. До гетто заїхало кілька грузових авт з озброєними гестаповцями. Вони ходили від хати до

хати, виводили звідтам чоловіків, жінок, маленьких дітей, старців, — усіх виводили. Клали їх, мов снопи, на авта, клали одних на других, а коли авто вже було повне, гестаповці сідали зверху на людях і авто рушали за місто. Далеко за містом, під густим сосновим лісом, були вже приготовлені глибокі ями. До цих ям приводили живів, розбириали їх догола, заганяли до ями, клали їх там обличчям до землі й строчили скорострілом. Потім заганяли тих, що чекали над ямою і заганяли до цих пір, аж яма наповнялася, а тоді переходили до нової ями. Очевидці оповідали, що біля тих могил відбувалися сцени, яких годі описати. Матері в розpacі кричали несамовитими голосами, тулили до себе переляканіх дітей, рвали на собі волосся, непритомні падали на землю. Таких уже не дострілювали, а кидали живими до ями, посидали порошком; живими також кидали до ями маленьких дітей. Коли кінчалося це велике народобивство, гестаповці складали вбрання на вози і, співаючи, верталися до міста. Така масакра продовжувалася кілька днів. В нашому місті не залишилося ні одного жида. Після цього до кооператив по наших селах навезли багато сорочок, маринарок, жіночих суконок, щоб люди купували. Все це довго висіло і в нашій кооперації, але ніхто з людей його не купував, навіть дармо ніхто не хотів брати, бо люди знали, що це було вбрання з помордоваих жидів.

Минуло від тих страшних днів два чи

— 112 —

три тижні. Мені бажалося піти до міста, щоб довідатися про долю знайомого лікаря, але я боявся йти, бо люди оповідали, що деякі жиди в гетто поховалися по льохах, по коминах і їх тепер вишукують і стріляють. Мені ж такої картини ніяк не бажалося бачити, а тому я й не йшов до міста. Минуло ще трохи часу. Потім я таки поїхав до міста. Бажалося мені довідатися про долю знайомого лікаря. Зайшов до лікарні, пустився сходами догори і аж остановів зо здивування. На коридорі стояв мій знайомий лікар.

— Пане докторе, ви живі? — майже кричав я з радості.

Лікар скхопив мою руку, але не міг чомусь промовити слова. Потім ледви вимовив:

— Так, живу, але не відомо, як довго... Дякую вам, що прийшли... Мені так важко, важко...

Ми пішли до його кімнати, сиділи там кільканадцять хвилин і лікар вилив передо мною ввесь гіркий біль своєї душі. Оповідав, що в місті вже немає живів, але його залишили тільки тому, що в околиці є ознаки тифу і він має вийхати туди для поборювання тієї недуги. Він залишився тільки сам з дружиною, а дві його сестри згинули. Я дав йому адресу одного з наших братів, і сказав, що на випадок, коли б йому щось грозило, щоб він утік до цього братя і звідтам дав мені знати. Ми розプロщалися. Я вийшов до міста. Воно тепер було таке страшне, ніби в ньому вимерли всі живі істоти.

— 113 —

На вулицях і на будинках валялося пір'я, яке підхоплював вітер і розносив навкруги. Це пір'я було з гетто. Туди тепер заходили різні темні особи, різали подушки, перини, полотно заливали, а пір'я висипали на землю. Я пройшов кілька знайомих вулиць і опинився біля гетто. Велика брама була відчинена навстіж, але за брамою не помічалося жодного людського життя. Нараз чую голосне: "Виходь, а то буду стріляти! Виходь..." Після цього все було тихо, лише чути шорох за стіною і чийсь стогін. Я підійшов до поваленої брами і заглянув за дошки. О, яку ж я картину там побачив! Боже мій, Боже!... Ця картина завжди живою стоїть перед моїм зором, вона навіки врізалася в мое серце. За брамою стояла молода жінка, тримаючи на руках маленького, може трьохрічного хлопчика. Була це знайома мені жидівка, яка ще недавно продавала на ринку сунниці, часто бувала в нашому селі, заходила і до нас. Бідне дитя тулилося до переляканого обличчя матері, щось шептало, а мати стояла нерухомо, мов не жива. Все її обличчя було замашене сажею, брудне, втомлене, голодне. Нещасна мати ховалася більше місяця польохах, коминах, каналізаційних проводах і, ховаючись, усюди несла з собою найдорожчий свій скарб, — свого сина. Ale не виховалася. Її таки знайшли, а тепер поведуть на смерть... Вона стояла непорушно, а біля неї з наготовленою рушницею пильнував поліцай. Я заглянув за браму, а у цей самий час мо-

— 114 —

лода жінка повернула голову і подивилася на мене таким благальним поглядом, що цього погляду я й дотепер не можу забути. Щось закипіло в моїх грудях, мені хотілося скочити за браму, вирвати рушницю з рук бандита і кричати голосно, голосно; кричати на все місто, на весь світ, щоб сходилися люди-християни рятувати оце невинне людське життя...

— Тобі чого тут треба? — голосно крикнув до мене поліцай.

Я аж тепер опам'ятався, обернувся і почав бігти від страшного гетто до міського парку, бігти скоро, щоб не бачити такої жахливої картини. Я вибіг на головну вулицю міста і бачу, що якась підвoda, а на підвodi дві маленьких десяти або дванадцятилітніх дівчини. Вони низько опустили на груди зажурені голови і плакали гіркими слізами. Біля підвodi йшло двох поліцай з рушницями і лопатами на плечах. Десять ще зловили цих дві дівчинки, а тепер везли їх на смерть. Боже мій! I знову така сама картина. Я побіг до одного знайомого брата, взяв трохи хліба, свіжих черешень і побіг назад до гетто. Я вирішив підійти до поліцай і просити, щоб дозволили мені віддати хліб і черешні для бідної матері з дитиною. Ale за брамою нікого не було. Якийсь чоловік мені сказав, що їх повели до недалекої синагоги. Я почав бігти до школи. Недалеко на торговиці почулися два постріли. Це постріляли тих дві дівчинки. Прибігши до школи, я побачив у брамі двох по-

— 115 —

ліцай, а за брамою на траві сиділа та сама мати зо своїм синочком. Хлопчик бігав по траві, збирав якісь лушпинки і їв. Мати непорушно сиділа на сходах синагоги, оперши голову на руки. Що вона думала в цю хвилину, знає тільки Господь. Але вона була свідома того, що її ще сьогодні, такого гарного липневого дня, повезуть на смерть. Я підішов до поліцая в брамі і сказав:

— Пане, дозвольте мені дати цій матері хліба і черешень.

Поліцай змірив мене очима і сердито запитав:

— А вам що, жаль жидів?

— Мені ось жаль цієї жінки, як людини, а особливо, як матері. Подумай те тільки над її посвятою для свого сина... Вона ж бідна стільки ховалася, мутилася по різних ямах, льохах і, хваючись, скрізь берегла свого сина. Це ж мати, а любов матері однакова в усіх народів, навіть у звірят... Дозвольте, щоб я їй дав оцей хліб і черешні.

— Та, можете кинути через паркан, коли вам так хочеться. Але їй це непотрібно, бо ось за кілька хвилин прийде за нею підвoda... Кидайте, ну, щоб ніхто не бачив і геть звідси!...

Я кинув на траву кусок хліба і черешні. Бідна мати кивнула мені головою, підняла хліб, а хлопчик почав збирати порозкидані черешні. Вулицею до синагоги іхала вже підвoda, а на підводі двох поліцай з рушницями і лопатами. Я сковався за доми, щоб не бачити далі тієї трагедії людського

життя, не бачити тієї бідної матері, яку ось зараз будуть брати на смерть...

Коли підвoda від'їхала, я вийшов знову до брами синагоги. Тепер там не було нікого, тільки лежали порозкидані черешні, яких не встигло бідне дитя позбирати. Двері в синагозі були навстіж відчинені, майже всі вікна були вибиті, а на фронтовій стіні стояла велика фігура Мойсея, що тримав дві таблиці, на яких чорними літерами були вписані десять Божих Заповідей.

Зеленими полями я іхав до свого села. Навколо мене цвіла конюшина, співали пташки, але ніщо не могло розвеселити моого серця. Перед моїми очима стояла бідна мати... Я іхав і думав, що не може зазнати наша земля добробуту, бо ж вона просякнута кров'ю невинних матерей, дітей. Мені здавалося, що сонце темніше світить, поблідла краса природи. Це ж таке нечуване народобивство, якого ще не бачило наше покоління. Від цього часу я глибоко був переконаний, що німці війни не виграють, бо ж всі їхні злочини супроти єврейського народу бачить Господь.

Подібне нищення єврейського народу відбувалося в цей час по всій нашій Волині. В деяких містах жиди поробили в гетто барикади і зводили бої з поліцією. Вони знали, що для них усіх прийшла остання година, а тому постановили вмерти, але вмерти лицарською смертю, вмерти в обороні своїх дітей, своїх матерей, безборонних старців. Наприклад, в місті Крем'янці жиди довго билися з поліцією, а коли вже не

могли ставити далішого опору, тоді підпалили все гетто і згинули в огні. Внаслідок цього головна вулиця від Ліцею аж до Консисторії вигоріла. В деяких містах жиди йшли на смерть спокійно, тихо. В одному містечку біля Луцька всі жиди зібралися до своєї синагоги, вийшов до них їхній рабин, помолився разом з ними, сказав останнє слово і всі окремими родинами пішли до великих ям за містом, де на них чекали скоростріли, чекала люта смерть.

Доля знайомого лікаря

Одного піввечора, в неділю, прийшов до мене якийсь незнайомий чоловік і дав мені маленьку записку. Я відкрив, прочитав і аж затремтів від схвилювання. Це була записка від знайомого лікаря. Він перебував на одному хуторі недалеко міста і просив мене, щоб негайно прибути до нього. Не гаючи й хвилини, я вибрався в дорогу. Надворі вже смеркало і поки я прийшов до хутора, була вже пізня ніч. Я відчинив ворота. На подвір'ї голосно загавкав собака і кинувся до мене. З хати вийшов господар. Він підійшов до мене і я відразу спітався, чи є в них лікар з міста. Господар перелякався і поступився назад.

— Який лікар? — відмовлявся господар. — В мене немає жодного лікаря, я нічого не знаю...

— Дядьку, не бійтесь мене, — почав я. — Я знаю, що він у вас, а тому я прийшов сюди, щоб чимсь йому до-

помогти... Не бійтесь. Підіть і скажіть лікареві, що тут є Панас Хуртовина...

Господар пішов до стодоли, а за хвилину вийшов і, важко зідхнувши, сказав:

— О, як же я перелякався. Боже мій... Ходіть за мною.

Ми ввійшли до стодоли, господар привів мене до драбини і я поліз догори на сіно. Коли я тільки виліз туди, вмить чиєсь руки схопили мене за шию і я почув знайомий лікарів голос:

— Пане дорогий... Дякую вам, що прийшли.. Не думав, що ви прийдете... Який з вас добрий чоловік. Пане...

Лікар тримав мене за шию, дріжав усім тілом і плакав, мов дитя. Разом з ним була його дружина. Потім лікар заспокоївся, ми посідали на сіні і він розповів мені свою втечу. Він був з дружиною далеко за містом, куди його вислали для поборювання тифу. Кілька днів тому знайома санітарка з міста повідомила його телефоном, що гестаповці вже поїхали за ним до села і щоб він десь там сховався. Він миттю побіг до свого помешкання, але було вже пізно, бо поліція в'їздила мотоциклами до села. Він чимскорше через сад добіг до своєї хати, крикнув крізь вікно до дружини і вони обое через городи і сади почали втікати. Так прибігли до одного нашого брата, а цей сховав їх в хаті під ліжком, а сам вийшов на подвір'я та, ніби нічого не сталося, рубав дрова.

Не знайшовши лікаря, гестаповці викликали з міста більше поліції й почали

ли шукати по всьому селі. Ходили від хати до хати, від господарства до господарства. Приходили також і до брата Юхима. Спітали, чи не було в нього лікаря, а цей сміливо відповів, що не було і вони повірили. Вечором брат Юхим привіз їх аж сюди. Тепер їх доля спочиває в руках Божих і в руках добрих людей.

Я договорився з господарем, що він перетримає в себе лікаря, а на другу ніч я прийду і заберу його. Попрощавшись з усіма, я залишив хутір. Надворі була тепла липнева ніч. Я вийшов на поле, став під якимсь кущем і гаряче молився, щоб Господь мені допоміг врятувати життя цим двом людям. Згадав колишню свою втечу за кордон біля Белза і подумав, що може тоді мені не вдалося перейти, щоб я побачив людське горе і подав поміч для тих, що були призначенні на смерть. Тому молився і вірив, що Господь мені допоможе врятувати хоч цих двоє людей, які втікли від смерті.

Другої ночі я вже був під тихим знайомим хутором. Разом зо мною був один брат з нашої громади. Ми забрали лікаря і його дружину на свою підводу і ще тієї самої ночі привезли до нашого села. Тепер передо мною стала досить важка проблема, бо треба було переховувати цих двоє людей. В лісничівці вони могли перебувати лише кілька днів, а в селі також неможливо було довго їх тримати. Під цю пору німецька поліція часто робила розшуки за жидами по селах, а в кого знахо-

дили жидів, то розстрілювали з жидами всю цю родину. Я ж був зобов'язаний перед лікарем, бо ж він колись рятував мое життя, зобов'язаний ще й тому, що, як християнин, повинен був рятувати невинно призначених на знищення.

Тоді в Галичині (т. зв. Генеральне Губернатство) жиди сиділи в гетто, але поголовного їх нищення там ще не було. Лікар просив мене, щоб його перевести до Галичини, але це не легко було зробити, бо між Волинню і Галичиною був укріплений кордон, до якого від нас було досить далеко. Іншої ради не було і я почав думати, якби лікаря перевести таки до Галичини. Між іншим, він мав у Львові багато знайомих поляків, в яких надіявся знайти безпечне сковище.

Залишивши лікаря під опікою батька, я вибрався селами Волині і за кілька днів прийшов аж під Галичину. По селах я нав'язав з віруючими зв'язок і скрізь приготовив для лікаря місце, коли буде треба. Потім я повернувся додому й однієї ночі ми в трьох вибралися тими самими стежками в путь. Ночами ми йшли полями, межами, польовими доріжками, бо місцеві віруючі нас проводили. На день ми затримувалися в селах між братами і сестрами. Аж на шостий день нашої путі, ми прибули до кордону між Бродами і Брестечком. На хуторі в одного брата ми пересиділи цілий день, відпочили, а вечером цей брат обіцяв нас перевести до Галичини.

Пам'ятаю, що була тоді тиха серпнева ніч. Волинське небо засіялося ясними зорями. Ми вийшли на поле, минули якісь кущі, пройшли долину і вийшли на горбок. Брат, що нас супроводив, пішов уперед, — ми тихо ступали ззаду. Бідний лікар важко зідхає, веде втомлену дружину під руку, і триვажно розглядається навколо. На ньому сивий плащ, в руці палиця і це все, що він мав з собою. Дружина наявіть не встигла взяти ручної торбинки. Втікли так, як стояли, рятуючи життя. Недавно були це багаті люди, широко відомий лікар, який багатьом рятував життя. Тепер був найбідніший, найбільш нещасна людина на світі.

Проходимо широкий шлях, знову спускаємося в долину, а тут вже кордон. Бачимо білі палі. Брат пішов десь уперед і немає, а ми поставали під кущем і кожен по своєму молимося. Бачу, що дружина лікаря дуже схильована, насилу тримається на ногах, а тому стараюся її потішити, хоч і сам боюся.

— Пане Хуртовина, — каже до мене тихо лікар, — чи ви добре знаєте того чоловіка, що пішов перед нами? А може він нас спровокує і заведе до пограничної сторожі...

— Не бійтесь, пане докторе, — заспокоюю його, — бо такого ніколи не може бути. Я його не знаю, але знаю, що він віруючий, евангельський християнин, мій брат у Христі, а того вже досить, щоб ми цілком поклалися на нього.

І, ніби на потвердження того, наш провідник вибіг з-за пшениці до нас і ми всі почали бігти конюшиною через кордон. Біжимо, біжимо, біжимо... Дружина лікаря не може далі йти, а тому беремо її з братом під руки і таки йдемо далі, далі. Я оглянувся назад. За нами залишився білий пограничний паль. Ми вже в Галичині. Слава Тобі, наш Боже!...

Незабаром ми вже сиділи в стодолі іншого брата, пили свіже молоко і відпочивали. Біля нас був старенький брат, господар невеликого хутора, що круглою купкою зелені стояв на полі. Брат заспокоював лікаря, казав, що завтра в Радехові ярмарок, він своєю підводою завезе лікаря до Радехова, а звідтам поможе йому добрatisя аж до Львова. І, як я потім довідався, так і сталося. Лікаря оділи в галицьку чемерку, дали солом'яного капелюха, дружині його червону хустку, посадили на віз і щасливо завезли аж до Радехова.

За якийсь час я одержав зо Львова вістку, що лікар був урятований, але яка його пізніша доля, не довелося ме-ні довідатися.

Німці з кожним днем робилися жорстокішими до нас і ми дивувалися, де ділися ті перші фронтові німецькі війська, що проходили нашою землею минулого року. Були це шляхетні і добри люди. Коли заходили до господарів у селі, то не взяли навіть кварти молока, щоб не заплатити за нього. Нікому не робили найменшої кривди. Але вони пішли далеко на Схід, а ті,

що тепер були в нас, справді були хіба якісь виродки зо свого народу. Вони вимагали від людей надмірно великих данин, приходили до сіл, стріляли на пасовищі гусей, качок, забирали ще все з жорстокою брутальністю, але наші люди терпеливо все зносили. До наших сіл знову прибула вербункова комісія за добровільцями на працю до Німеччини, але тепер ніхто не хотів їхати. Тоді поліція ловила людей на вулиці, в полі при праці і силово забирали й вивозили до Німеччини. Визначали на село означене число робітників і староста мусів тих робітників дати. По селах потворилися комісії зо своїх таки людей, які дивилися в кого яка родина і визначали людей на працю до Німеччини. Але молоді хлопці, замість їхати до Німеччини, ховалися по лісах. Таких втікачів з кожним днем було більше і більше. З нашого села також багато молоді опинилося в лісі. Наша родина була велика, а тому й мені загрожувало примусове виселення на працю. Тоді я прийняв працю рахівника в нашій кооперативі і таким чином врятувався від вивозу. Завдання кооперативи на цей час було збирати різний контингент в селі, а тому ця праця рахувалася ніби державною.

Поліція втікає до лісу

І саме в цей час уся українська поліція, що дотепер була на службі в німців, утікла до лісу. Сталося це однієї ночі по всій Волині. Мало того, що вона втікла, але, втікаючи, забрала з

собою всю зброю, різні магазини, все що було їй доступне. По цьому було видно, що вся поліція була змовлена й зорганізована. Багато українців працювали перекладачами у німців і більшість з них також тієї ночі втікли.

Німці сильно затривожилися, їздили по селах, закликали хлопців до себе на працю, але тепер вже ніхто не пішов, ніхто їм не вірив. Їх поступовання з жидами, з полоненими, а також з українцями показали їхнє справжнє обличчя, а тим самим наставили проти себе ввесь народ, всю нашу Волинь.

І почали творитися по лісах Волині озброєні групи українських повстанців. Були це переважно молоді, свідомі юнаки. Тоді саме до нас доходили чутки, що десь там на межах Волині й Полісся, десь біля Сарн з'явилися більші з'єднання таких повстанців. Вони на віть зводили бої з німцями, затримували потяги, що йшли на фронт, розбивали німецькі станиці й забирали зброю. На чолі їх стояв якийсь отаман Тарас Бульба. Про цих повстанців і про їхнього отамана ходили в нас різні перекази, різні слухи, але правдивого опислення годі було довідатися. В деяких містах Волині, як Рівне, Крем'янець та ін., виходили німецькі газети українською мовою, але вони і словом ніколи не згадали про цих повстанців, не згадали також про різні події, що відбувалися таки на наших очах. Лише потім всім нам було відомо, що були це перші українські повстанці, що дали

початок пізнішій Українській Повстанчій Армії (УПА).

І прийшов на нашу Волинь 1943 рік, найстрашніший рік з усіх воєнних років. По лісах гуртувалося все більше і більше української молоді, що зорганізувалася в справжні озброєнні відділи. І ці відділи скоро дали німцям дошикульно себе відчути. Однієї ночі вони напали на наше місто, заіхали багатьома підводами на ринок і забрали все, що було в магазинах. А в магазинах якраз було багато зібраного по селах контигенту, як — м'ясо, полотно, мука, вовна, мед, масло і т. ін. Німецька поліція почала стрілянину зо школи, а повстанці їм відповіли також зброєю. Внаслідок цього кількох наших селян, що були змобілізовані з підводами, загинули, також загинуло трохи німців. Ale повстанці таки забрали всі магазини і від'їхали в ліси. Від українців, що ще працювали в німців, як перекладачі, повстанці все знали. Вони знали також, що другого дня ввесі цей контигент мав бути відвезений на двірець, а тому й попередили німців, забираючи чимало майна.

Після цього, ми, робітники кооператив, дістали “з лісу” повідомлення, щоб не збирати по селах для німців жодного контигенту. А з міста знову прийшло розпорядження, щоб контигент збирати і ще більший, як перед тим. І не відомо було, кого слухати.

З кожним днем приходило більше різних чуток про повстанчі рухи на Волині, але мені ще не довелося бачи-

ти ні одного повстанця. Ale однієї ночі прийшли вони й до мене. Вночі я почув голосний стукіт у вікно, виглянув надвір і побачив біля хати трох озброєних мужчин. Я скоро вдягнувся і вийшов на подвір'я. Чомусь третіми мої ноги, хоч я і знат, що нічого вони мені злого не зроблять.

— Чи ви, пане, будете рахівником кооперативи? — спитався один.

— Так, — відповів я тремтячим голосом.

— Ми хочемо побачити вашу кооперативу, а тому, візьміть ключі й ідіть з нами. Ми українські повстанці і нас не бійтесь...

Ми вийшли на вулицю і пішли сплячим селом до кооперативи за річкою. Ніч була ясна, місячна і я мав можливість добре придивитися до повстанців. Це ж вперше їх бачу. А вони були молоді, високі хлопці, в сірих німецьких шинелях, з близкучими рушницями за плечима.

Ми прийшли до кооперативи. Там стояло дві підводі наших таки селян. Повстанці повиносили з кооперативи на вози скрині з яйцями, різні мішки, баньки зо сметаною, забрали мої рахункові книжки, а на все видали мені розписку в німецькій мові, підписану якимсь їхнім командиром.

Вранці стало відомо, що тієї минулої ночі повстанці були не тільки в нашому селі, а й по всіх селах забрали з кооператив контигенти. І на цьому скінчилася моя праця в кооперативі. Не було

також страху за примусовий вивіз до Німеччини на працю.

Нацисти побачили, що їх справа на Волині програна, побачили, що вони не мають тут приятелів, а тому почали їх шукати в іншому місці. Вони навернували до своєї поліції поляків, якихось лотишів, румунів, сербів, козаків, а навіть росіян полонених з червоної армії, які ще не погинули в таборах. Тепер і вони пригодилися. Але німці і тут гірко помилилися, бо українські повстанці скоро нав'язали контакт з цією інтернаціональною поліцією, яка в більшості пішла також до лісу. Таким чином в лісах Волині потворилися групи повстанців з інших народів, які творили з українцями одну спільну силу. Ці нові групи повстанців принесли з собою до ліса багато німецької зброй і сильно посилили протинімецький рух. З тих нових груп потім відзначилися в боротьбі з німцями особливою ойчадушністю її відвагою узбецькі групи, які, як полонені червоної армії, пережили в таборах великі страхіття, бачили смерть тисячів своїх товаришів, а тепер мали нагоду помститися за них. Ці групи різних східніх народів були однаково наставлені до німців і більшовиків. Не пішла тоді тільки до лісу польська поліція, яка залишилася на Волині вірною німцям аж до останку. Німці перестали виїжджати на села, не збирали контингенту, не вербували робітників до Німеччини, а тихо сиділи по містах і раді були, що повстанці їх не турбують. Потім німці посилили

свою поліцію новими силами і почали знову виїздити на села. А українські повстанці в лісах і собі заметушилися. І настали на Волині страшні дні, дні яких годі описати, яких хіба не знає історія нашої рідної землі...

Однієї ночі повстанці знову напали на наше місто, але тим разом напали на міську в'язницю, де сиділо багато політичних в'язнів. Повстанці повбивали всіх вартових, виломили всі двері, повибивали вікна і звільнили в'язнів. Ця подія дуже затривожила всю нашу околицю, бо, знаючи жорстокість окупанта, ми чекали пімсти. І справді другого дня ми довідалися, що гестаповці зловили в місті на вулиці кількох невинних прохожих і прилюдно на ринку повісили. Вони висіли там кілька днів для постраху іншим. Це ще більше розлютило українських повстанців.

За нашим містом був великий сад якогось колишнього польського магната, а в саду було чудове озеро, розкішний дім та інші багаті забудови. Тепер там перебували на відпочинку високі німецькі офіцери, різні достойники. І однієї ночі повстанці напали на цей парк, побили всіх німецьких старшин, всю їхню охорону, а дім з усіма іншими будинками спалили. Це вже перебрало міру. Німці почали діяти, почали люто мститися, тяжко карати наш народ. Разом з поляками виїздили на села, палили їх, а людей вбивали.

Українська Повстанча Армія

Ті села, що були більше міст переживали найбільше горе, бо німці з поляками приїздили туди дуже часто, грабували ті села, і людей вбивали. Села, що були далі від міст, десь біля лісів, були безпечної, бо німці туди боялися приїздити. Там вся влада тепер була в руках українських повстанців, які вже повиходили з лісів і сміливо стояли по селах. Повстанці мали вже велику силу, взірцеву зорганізованість і гідну подиву відвагу. Щоб дістати собі більше зброї, повстанці розкопували на полях могили, в яких були поховані більшовицькі вояки, часто поховані зо зброєю. Тепер цю зброю забирали. Коли два роки тому проходив фронт, більшовики втікали, то по селах залишили чимало зброї. Люди це пріпратали, а тепер зносили своїм повстанцям. Чимало знайшлося в господарів рушниць ще з першої світової війни. Тепер все це було потрібне для нової армії.

Однієї ночі я почув у селі якийсь галас. Я негайно зібрався і вийшов на греблю. На дорозі стояло багато возів, а на возах лежали поз'язувані великі кабани, на інших підводах були вівці, а біля возів поприв'язувані корови, маленькі телята. Ніби приїхав звідкись цілий ярмарок. Виявилося, що це повстанці напали на великий фільварок, з якого колись більшовики зробили радгоспа, а коли прийшли німці, то поставили там свого управителя, забирали по селах худобу, зводили на цей філь-

варок, там кормили, а потім забирали для армії. Тепер повстанці це все збрали і розвозили по селах. Кожний господар мусів узяти якусь тварину, пильнувати її в себе, але вона не була його, — це власність УПА. Потім ту худобу різали, робили ковбаси, консервували м'ясо у великих дерев'яних бочках і кудись віджозили. Майже в кожному селі була м'ясарня, яка завжди працювала. Українська Повстанча Армія була вже належно зорганізована. На стодолах висіли великі друковані оголошення, різні відозви до людей. Появилися й українські повстанчі газети. Не пригадую назви всіх цих газет, але знаю, що було їх кілька. Був "Український Повстанець", "За Україну" та ін. Друкувалися вони в повстанчих друкарнях, бо в деяких містах в білий день повстанці заїхали до міста і збрали в німців друкарські машини. В цих газетах подавалися різні відомості з життя УПА, звідомлення з боїв з німцями і поляками. Я пильно збирав усі числа цих газет, бо знову, що вони колись будуть мати велику історичну вартість, але не довелося мені їх взяти з собою на чужину. З цих газет ми бачили, що всенародне повстання охопило всю нашу Волинь, бої УПА з німцями і поляками ведуться в Ковельщині, Володимирщині, Горохівщині, Дубенщині, Крем'янецьчині, Костопільщині і по всій Волині. Волинь горить вогнем революції, палає...

Цього самого року з'явилось оголошення, щоб люди допомогли усім для

УПА. На кожне село було наложено якусь данину. Кожне село мусіло дати якусь кількість м'яса, муки, круп, по-лотна, вовни. Були змобілізовані кравці, які зо звичайного білого полотна шили повстанцям плащі, жінки робили з вовни рукавиці, шаліки, сведри, шапки, шевці шили чоботи. Всі працювали тепер для однієї мети, для своєї армії і працювали з охотою, без найменшого нарікання. Цього року був дуже великий врожай на Волині, а тому люди мали що дати.

З нашого села багато хлопців пішли до УПА. Одні пішли добровільно, інших змобілізували примусово. Де вони мали свій постій ніхто не зінав, але приходили від них листи. Цікаво, що ходила спеціальна повстанча пошта. Повстанець писав тільки число свого відділу і свій псевдонім і лист доходив до призначеної місця. Пошту носили від села до села т. зв. зв'язкові і були це переважно дівчата. Тепер уже всі міни, що були закриті німцями, мололи. Селяни були задоволені і з вдячності допомагали українським повстанцям. Одне було недобре, що важко було людям дістати нафти, а тому, як тільки смеркало, всі йшли спати, бо не було в хаті чим світити. Всі ліси також були тепер у руках повстанців, люди рубали дерево, возили додому і запасалися дровами на зиму.

Мені дуже бажалося поїхати ще по Волині, побачитися з братами та сестрами, але тепер не можна було цього зробити. Вся наша Волинь палала в огні

повстання, не ходили потяги, а також ровером не можна було подорожувати. По містах стояли залоги німців, мадярів, власовців та поляків, а всі села були в руках повстанців. Не було однієї влади, не було жодної охорони для життя людини, а тому треба було сидіти вдома. Але і в цей час, ми, віруючи, не дармували. Богослуження наші відбувалися по всіх селах і ми не мали з боку повстанців жодних перешкод. Мали ми того року знову наше хрещення, мали по селах свята жнів, зібрання молоді.

Повстанці ж діяли тепер з усією своєю силою. Унерухомили залізниці, по-зривали мости і знищили всяке сполучення. На всю Волинь хіба була чинна тільки залізниця з Берестя на Ковель, Рівне і далі на схід. Цією залізницею німці ще возили воєнне постачання для сходу, і вона була сильно стережена військом. Але були випадки, що й ту залізницю українські повстанці розривали. До менших міст німці довозили різне постачання для своєї поліції тільки тягаровими автами. Але таке постачання було дуже ризиковне. Одного разу до нашого міста також іштало кілька авт, наладованих зброєю і харчами і їхали в супроводі кількох панцирників. Дорога була висаджена старими чіхратими липами і тополями. А біля дороги ліс. Повстанці зробили там засідку. Одні засіли за кущами, інші повилазили на липи біля дороги. Коли німецькі авта надійшли, повстанці відкрили вогань, а ті, що були високо на

липах, кидали на землю гранати. І ні одне авто не доїхало до міста, а все, що там було, дісталося до рук повстанців.

Повстанці позрізували над шляхами телефонічні палі, порвали проводи. Потім позривали всі, навіть найменші, мости, щоб унеможливити полякам приїзд до села, люди копали на шляхах глибокі ями.

Після жжив до нашого села приїхало кількох інструкторів від повстанців і вони перепроваджували в селі загальні військові навчання. Кожний мужчина мусів собі зробити з дерева "рушницю" і два рази на тиждень виходити, як казали в нас старші дядьки, на "заняття". Ставали всі довгими рядками з "рушницями" на плечах, рівнялися, слухали української "каманди", розбивалися на менші групи і вправлялися по-військовому. Було тоді чимало сміху, бо коли тільки десь сіла на дереві ворона, котрийсь з хлопців ставав на одне коліно, прикладав "рушницю" до плеча і прицілювався, а всі голосно сміялися. На все село було також кілька правдивих рушниць, — це для вправ стріляння. Жінки стояли на городах, сиділи на перелазах, дивилися, як їх чоловіки невправно кидали "рушницею" на плече, ставили до ноги, вона часто падала на землю і також сміялися. Дядьки наші були вдягнені по-різному: в синіх полотняних штанах, в якихсь сірих піджаках, в маринарках, одні босі, другі в чоботях, інші знову в черевиках. Після вправ "військо" йшло селом і голосно співало на всю околицю. І хоча не могли може

вправлятися добре з дерев'яними "вінтовками", зате як співали. Аж гомін котився ланами! Дійсно, як то наші волиняки. Коли верталися на майдан, ставали в ряди, скидали кашкети і співали загально відому повстанчу молитву:

Боже Великий, Творче Єдиний,
На нашу рідну землю споглянь;
Ми Твої діти, в Твому завіті,
Вислухай наших щиріх благань.

Народ в кайданах, край у руїні,
Ворог молитись навіть не дасть;
Боже Великий, дай Україні
Силу і славу, волю і власті!...

Тоді втихали всі жарти, сміхи, жінки побожно стояли і слухали пісні-молитви, всі дивилися до голубого неба і просили у Бога крашої долі для свого краю, для всього бідного українського народу.

Цього року Українська Повстанча Армія збирала по селях різні контигенти для своїх потреб. Збириали все, навіть і зерно. На полях копали глибокі ями, обкладали їх з середини соломою і сипали туди зерно. Тепер в кожному селі був станичний, який підлягав тільки УПА і пільнував, щоб у селі збирати контигент. З приводу доброго врожаю, люди мали всього під достатком, а тому не жаліли нічого для своєї Повстанчої Армії. Повстанці ж не мали де подіти всього зібраного контигенту і кожне село мало в себе магазини, в яких і складали зібране добро. Казали господарям молоти пшеницю, пекти хліб, сушити і переховувати для догідного

часу. Консервували м'ясо, шили різну одіж, і все магазинували. Все це мало бути до того часу, поки пройде фронт, німці відступлять, а Українська Повстанча Армія, разом з усім народом виступить проти страшнішого ще окупанта, який ішов зо сходу.

Боротьба з поляками

В німецькій поліції було мало місцевих поляків, зате було багато з глибокої Польщі. Вони з великою жорстокістю нищили українське населення. Коли німці висилали їх спалити одне село, то вони палили п'ять-шість. Доходили до нас також чутки, що на українських землях за Бугом, в т. зв. Генерал-Губернаторстві польська партизанка жахливо переслідує наш народ. Ці чутки завжди були правдивими. Розуміється, що в усьому цьому була німецька рука, щоб звести ці обидва пов неволені народи до взаємної боротьби, а тим самим улеглити собі положення. Тому німці в Генеральному Губернаторстві тримали українську поліцію для здушення польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями велика боротьба.

Знаю одне село біля Грубішова, в якому мені довелося кілька разів бути перед війною. Була там гарна громада Євангельських Християн, було в ній багато молоді. І ось одного осіннього ранку польські повстанці оточили це село і підпалили з усіх кінців. Люди почали втікати з села, але ніхто не

втік, бо поляки ввійшли до села і не залишили там нікого живого. Загинуло того ранку більше 700 осіб, загинули діти, старці, хворі, всі, кого тільки поляки знайшли. Загинули також всі наші брати і сестри, разом з проводячим громади, братом Грицаєм. А таких сіл було багато, таких невинних жертв були тисячі. Про це довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили на Волині полякам за кров своїх братів. Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої жаринки сумління, бо з людей стали люті звірі. Наприклад, були випадки, що полякиловили українців, в'язали кількох докупи колючим дротом, а потім обливали бензиною і палили. Таке нелюдське зневажання застосовували до поляків і українці. Найгірше ж те, що найбільше гинуло невинних, як поляків, так і українців, бо гинули не самі повстанці, а їхні матері, батьки, сестри... Коли гинули з рук поляків батьки якогось українського повстанця, тоді цей повстанець люто мстився на всіх поляках. Це саме робили поляки.

Польське населення, що жило по наших селах, бачило рухи українських повстанців, пильно стежило за цими рухами, а потім доносili своїй поліції до міста. Через це повстанці видали до всіх поляків відозву, щоб вони вибралися спокійно до міста, Кожній родині повісили таку відозву на дверях і визначили день, коли ця родина має вибратися з села. Деякі поляки негайно

вибралися до міст і тим врятували собі життя, але інші не послухали грізного наказу. Особливо не послухали ті поляки, що родилися на Волині, тут вони виростили, вважали, що тут їхня батьківщина, а багато з них навіть не вміли якслід по-польськи говорити. Після визначеного часу повстанці напали на села, в яких жили поляки і всіх, хто не втік до міста, вимордували і вимордували в дуже жахливий спосіб, без найменшого людського серця, без християнського сумління. Вбивали маліх дітей, немічних старців, вбивали кожного поляка. Всі польські господарства попалили. Пригадую, що саме тієї ночі я вийшов за свій сад на поле. За кілька кілометрів лежало невелике польське село. Тепер над ним здіймалися високі смуги диму й вогню. Було чути рев худоби, крик людей, які заглушали рушничні постріли. Там відбувався страшний суд, завітала туди люта пімста, немилосердна жорстокість і людська ненависть. За лісом друга пожежа, бо там також напів польське село, там також кілька віруючих родин, наших братів і сестер. Я дивився туди і серце мое рвалося від болю. На моїх очах писалася велика історія, писалася кривавими літерами, мережилася кров'ю... І що ж винні ті маленькі діти, хто почав це страшне кровопролиття? Далеко за горою, близче міста, горіло українське село, підпалене поляками. Пасма вогню освітлювали темне небо, а приглушені постріли скорострілів лунали відгомоном по всій околиці.

— 138 —

Другого дня ми довідалися, що по довколишніх селах не було живих поляків, хіба тільки ті, яким вдалося вирватися з вогню і втікти до міста. Загинули також наші віруючі, наші брати і сестри. В селах, близче міста, загинуло дуже багато українців.

І засумували знову наші люди, бо ж не могли вони погодитися з такою жорстокістю. Вони ненавиділи Польщу, як владу, вони бачили, що й тепер німці з поляками плюндрують наші села, але не винні ж у цьому бідні польські селяни. Але боротьба розпалилася і годі було її втихомирити.

Потім поляки вийшли з міст, рушили на села і палили їх, а людей також вбивали. Українські повстанці відплачували тим самим. І прийшло до того, що вдень горіли українські села, а вночі — польські; вдень гинули українці, а вночі — поляки. Німці ж стояли тепер разом з поляками. Наші люди залишали свої оселі і вибиралися далі від міст. В кожному селі вдень і вночі стояла варта, за селом також вартували хлопці й давали до села знати, коли бачили, що з міста їхали поляки. А кожний господар мав на подвір'ї готового воза, на возі завжди лежали спаковані рядна, подушки та інше господарське майно. Коли варта з-за села давала знати про небезпеку, все село втікало в поля, до лісів. І так було довго, на протязі всього 1943-го року. Люди не мали спокою, мучилися і страждали.

— 139 —

Українська Повстанча Армія поділилася

До цього часу УПА була належно зорганізована, мала серед населення Волині цілковиту підтримку, бо люди бачили, що вона належно боронила наші села перед поляками й німцями, перешкодила вивозові нашої молоді до Німеччини. Але це не довго продовжувалося, бо Українська Повстанча Армія того ж 1943-го року поділилася. Поділилася на два ворожих собі табори: на мельниківців і бандерівців. Цей поділ потім катастрофально відбився на всій повстанчій діяльності і УПА стратила в людей симпатію і повагу. До цього часу ми знали, що є один наш народ, однаково поневолений і бідний, увесь цей народ однаково терпить і мучиться і однакових має ворогів. З таким розрахунком молоді хлопці йшли у повстанці, бо УПА була одноюю силою українського народу, дійним його оборонцем. Але тепер УПА поділилася. Мало того, що поділилася, але почали ці дві групи вести між собою боротьбу. І знову рясно полилася українська кров, але тим разом не від чужинців, але таки від своїх українців, засліплених партійців. Це все було на руку німцям і полякам, а на шкоду українському народові.

Недалеко нашого міста, у великому лісі стояло багато повстанчих частин. Стояли вже, як вороги, як чужі для себе, бо одна група були мельниківці, а друга — бандерівці. Одного разу німці з поляками напали на село і мельників-

ці пішли його боронити. Частина повстанців залишилася в наметах, пильнуючи зброї та іншого повстанчого майна. Тоді бандерівці напали на цю малу групу своїх недавніх друзів мельниківців, розброяли їх, пограбували все, що в них було, а хто з мельниківців пробував протестувати, тих розстріляли. Це тільки один випадок в нашій околиці, але подібних випадків було дуже багато. За якийсь час багато хлопців з нашого села, що служили в повстанцях, втікли додому. Вони були ідейні, пішли до УПА з патріотичних побудок, з національного обов'язку, але тепер не могли погодитися з тим, що робилося в самій УПА, не хотіли підняти руки на свого брата і зневірені прийшли додому.

Не дуже я розбирався за Польщі в цих різних згубних партіях, до жодної з них ніколи не належав, але тепер я побачив, що більшість нашої свідомої волинської молоді поставили себе на боці мельниківців. Мельниківцями також була вся інтелігенція, а тому й вся симпатія нашого народу була тепер на боці мельниківців. Мельниківці були толерантні, вирозумілі, інтелігентні, а при тому гарячі патріоти. До нас віруючих ставилися добре, не понижували наших релігійних поглядів, шанували нашу віру нарівні з вірою православною. Бандерівці ж були другого покрою. Ці також були патріоти, але ця їх "патріотичність" не мала жодних меж, не мала тепер жодного стриму. Вони виразно заявляли, що в майбут-

ній Україні не сміє бути жодних політичних партій, окрім однієї, бандерівської.) А нам, евангельським християнам, відразу таки казали, що коли вони прийдуть в Україні до влади, то зроблять з нами те, що німці з жидами. І ми вірили, що так було б, бо пізніші їхні дії на Волині показали, що це не люди, а звірі, не повстанці, а бандити. Тепер в бандерівцях опинилися всі, хто прагнув чиеється крові, хто мав на когось злобу. Такі йшли до бандерівців і мстилися на своїх противниках. Тому й опинився в них увесь непотрібний елемент, всі ті, які не мали в душі жодного співчуття до людини, не мали сумління. Вони "робили революцію", а люди мовчки просили Бога, щоб Господь не допустив їх до влади.

Не знаю, як у цю пору було по інших місцях Волині, але в нашій околиці бандерівці мельниківців перемогли. Не тому, що бандерівців було більше, а тому, що мельниківці не хотіли провадити братовбивчої боротьби і чесно вступилися з дороги. А бандерівці захопили владу, опанували ситуацію і люто розправлялися зо своїми противниками, мучили наш народ не менше чужого окупанта. Днями сиділи десь в лісі, а вночі приходили до села робити своє темне діло. Були це переважно молоді хлопці, часто підростки, оте сільське шумовиня, яке беззарно грасувало по наших селах і принесло нашому народові чимало горя, побільшило його невимовні муки. Не було для них нікого старшого, жодного авторитету.

— 142 —

Найбільше запам'яталося нам бандерівське СБ (Служба Безпеки). Цих двох літер наші люди боялися не менше, як НКВД чи гестапо, бо хто попав до їхніх рук, живим уже не виходив. Свою жорстокість вони пояснювали цим, що тепер війна, революція, яка вимагає жорстокої руки, твердої влади. Але ще не було оправданням, бо садисти завжди є садистами, в часі війни і в часі спокою.

Одного вечора я йшов у село. На греблі їхали підводою трьох озброєних молодих хлопців. Я відізнав, що це було СБ. Було вже темно. Я пройшов через сад і почув на подвір'ї Гнат-а якийсь галас. Чийсь голос казав:

— Ти не відмовляйся, а кажи, в кого є ровери! Розумієш, нам треба два ровери!...

— Я не знаю, друзі, — казав Гнат.
— Шукайте самі. Йдіть до станичного, нехай вам каже...

— Лягай на поріг! — знову чужий голос.

Я проліз у коноплі, і присунувся до самого подвір'я. Було темно, я був певний, що СБ не має світла, а тому й не боявся їх. Гнат просився:

— Друзі, защо ви хочете мене бити? Ви ж своїх хлопці... Друзі!...

— Лягай! — крикнув знову незнайомий голос. — Друже Сорока, дати йому десять шомполів, а коли не скаже, дати ще...

Нараз чую ш-ш-ах, ш-ш-ах!...

— Ой, ой! Друзі!... Ой! — стогнав Гнат.

— 143 —

— Кажи, в кого є ровери?! Чуєш?!

— Не бийте, то скажу... Є в Семена на Курилівці, в Зінька, Панаса Хуртовини...

Я сидів у коноплях, а мені аж мороз ходив за плечима. Оце українська влада. Бандити!...

За хвилину все стихло. Гнат пішов до хати, а трьох озброєних хлопців пішли дорогою до млина.

Вранці я довідався, що в Зінька і в Семена забрали ровери, але до мене чомусь не приходили.

Розперезність бандерівців не мала жодних меж, а стероризовані люди, мовчки чекали якогось визволення. Чекали, але тепер помочі ніде не було видно. Була тепер Україна, ніби своя повстанча влада, але вона не була краща за більшовицьку чи німецьку. Правда, безбожні були більшовики, а тому й годі було чогось доброго від них чекати, такі самі були й німці. Бандерівці ж безбожниками не були. Навпаки, були вони занадто "побожні". В неділю приходили до села, йшли до церкви, по-військовому стояли біля самого іконостасу, хрестилися без кінця. Були такі "побожні", що за свою віру вирізали б усіх іначевіруючих, щоб, як вони казали, "була одна Україна, один народ і одна віра".

Знав я одного молодого хлопця, який за Польщі належав до ОУН, відсидів кілька літ у польській в'язниці, а перед самою війною був у відомому польському концентраційному таборі Береза Картузька. Коли прийшли до нас біль-

шовики, він ховався і ховався аж до приходу німців. Потім він перший пішов до Української Повстанчої Армії, але тепер прийшов додому, бо був мельниківцем. Бандерівці за ним слідкували й одного дня приїхало їхне СБ до села і забрало його з собою. Не було його вдома кілька днів і не відомо, що з ним де робили. Аж на п'ятий день люди виходили вранці до криниці за водою і побачили, що їхній Остап висів на придорожній вербі. Розлетілася ця вістка по селі, всі бігли до криниці і я собі побіг. Остап висів, прив'язаний за обидві ноги до верби, висів головою вниз зо зв'язаними назад руками. Все його тіло було поколене багнетами і під вербою стояла велика калюжа крові. Люди мовчки стояли, пригнічені, прибиті горем, здивовані. На грудях повішеного була причеплена записка, що він має висіти тут цілий день і аж взаутра родина може його зняти і похоронити. Ось і йде старенький Остапів батько. Підійшов до сина, зігнувся низько над землею і поцілував сина в чоло. Встав, витер рукавом очі і голосно сказав:

— Оце тобі, сину, Україна!... Боровся ти за неї, а тепер маєш. Сину, сину...

Батько стояв і плакав, а люди й со-бі плакали. Було ж тоді від чого пла-кати нашим людям. Волинь страждала від німців, від поляків, а тепер страждала від бандерівців.

Поляки надалі виїздили на села і палили їх, але повстанці тепер були ос-лаблені й не могли ставити опору.

Однієї ночі з'явилися в сусідньому селі якісь більшовицькі партизани, які десь підсунулися сюди з Полісся. Вони були сильно озброєнні, але дуже обдерти і люті. Пограбували трохи село і на другий вечір вибралися далі. Але узбекські повстанчі групи, що булище з українськими повстанцями, розбили потім цю червону банду. Був десь випадок, що двох бувших полонених з червоної армії, що працювали в господарів, пішли до цих більшовицьких партизанів. Після цього бандерівське СБ ходило по селах, вишукували бувших полонених і забирали з собою. Їх виводили до лісу і там розстрілювали. Розстрілювали невинних українців з Великої України, тих, чиє батьки загинули від голоду, були заслані більшовиками на Сибір, а тепер цих бідних хлопців, своїх невинних братів били бандерівці, бо казали, що вони більшовики, вони виховалися під більшовиками і їх вже ніщо не може вилічити від комунізму. Часто бандерівське СБ перебиралося за більшовицьких партизанів, приїзділо до бувшого полоненого і казало йому йти з ними, бо вони, ніби більшовицькі партизани. І бідний хлопець йшов. Йшов з думкою, може вдастся потім втікти, йшов, бо мусів йти, не знав, хто це справді був. СБ заводило його до лісу і там розстрілювали, бо ніби то він готовий йти до більшовицьких партизанів. Це був хіба найстрашніший злочин бандерівців, якою ніколи не забуде український народ.

— 146 —

Для віруючих також прийшов тоді час великої спроби. Бандерівці зовсім не признавали нашого віроісповідання, але, казали, що тепер воєнний час, немає часу на такі справи, але пізніше обіцяли з нами розрахуватися. В деяких місцях забрали наші богослужбові книжки, закрили Богослуження. Я знаю навіть випадок, що одного нашого проповідника, старшого вже чоловіка, який не міг проповідувати по-українськи, а проповідував по-російськи, бандерівці розстріляли. Особливо великою ненавистю палили до нас бандерівці галичани, яких набралося десь на Волині. Ці вихованці греко-католицизму нікак не могли зрозуміти, що в майбутній Україні має бути якась інша віра, окрім їхньої. Вони навіть стиха говорили, що вся Україна має бути католицькою, бо так, мабуть, казали їм їхні священики. І ми переконалися, що коли б, не дай Боже, вони мали змогу піти далі в Україну, вони б залили її кров'ю, вони б поклали на неї нове ярмо страшного католицизму, який ні в чому не вступив більшовикам, як каже нам історія хрестових походів і “святої” інквізіції.

Але терпіли від бандерівців не тільки ми, євангельські віруючі, але й всі, хто чим-будь з ними не годився. Напр., одного дня прийшов до мене станичний нашого села, щирий православний, а одночасно уміркований бандерівець. Прийшов і каже:

— Ти чув, що позавчора наші хлопці згладили Крем'янецького Олексія?

— 147 —

— Якто згладили? — питав.

— А так, перестріли десь там на Крем'янеччині, в лісі біля Смиги і забили. Ну що ж, так йому і треба. Він все тягнув за руским, то що ж з ним панькатаєся.

— Так, але ж він таки був духовною особою, великим авторитетом у вашій церкві, якого ви шанували, якого поважали, а тепер замордували...

— Ну що ж, наша церква мусить бути чисто українською.

— Добре, я погоджується з тим, але для цього повинні бути не такі дороги. Це ж, що ви робите, є проти законів Божих і людських, це ж проти ваших канонів...

— Ах, тепер революція, — відказав станичний.

І тому, не диво, що бандерівці погано поводилися з нами, евангельськими віруючими. В такий спосіб вони поводилися з усіма, хто не так вірив чи думали, як вони. Але наші люди назагал такими не були, а тому бандерівці уважали за своїх неприятелів.

Доля моєї бібліотеки

Німці з поляками частіш і частіш виїздили на села, плюндруючи їх, а тому я сподівався, що вони колись таки довідаються і до нашого села. Найбільш мені було жаль своєї бібліотеки, з якою я ховався за більшовиків, і з якою тепер треба було ховатися. Одного дня я поскладав усі свої книжки до великої шафи і завіз до нашої кооперативи. Кооперативний будинок

стояв на широкому майдані, далеко від солом'яних будинків, був муріваний, покритий дахівкою і коли б навіть все село було спалене, то, на мою думку, кооператива залишиться. Довго там лежали мої книжки, і, на щастя, поляки не приїздили до села.

Одного ранку прийшов до мене станичний села, трохи схильований і пестрішений.

— Сьогодні вночі твою бібліотеку забрали повстанці, — сказав.

— Нащо ж забрали?

— Не знаю, але забрали. Я не хотів дати, посилив до тебе, а вони не бажали і слухати. Знаєш, як тепер. Приїхали підводою і привезли з собою молодого хлопця, якого мали за щось там судити в нашому селі. Хотіли йти до нашої хати, але мати почала плакати, просити, то вони пішли до кооперативи. Що вони йому там робили, не знаю, бо я стояв на дорозі. Потім вивели того хлопця, а він просився і плакав. Позвезли його на хутір і я думав, що його десь пустили. Але вже сьогодні прийшли звідтам люди й кажуть, що цей молодий хлопець повішений над дорогою... А потім вони повернулися, забрали твою шафу з книжками, я ще поміг їм висунути її на віз і вони поїхали. Не знаю я їх, але це було СБ, а тому не думаю, що ти коли побачиш уже свої книжки... Ти ж знаєш...

Ця новинка була для мене дуже болючою. Я відразу відчув, що я стратив щось найдорожче, відчув, що тієї втрати мені вже ніколи не повернути, але

рішив попробувати шукати своїх книжок. Я думав, що коли мені не віддасть книжок релігійного євангельського змісту, яких там було особливо багато в російській та польській мовах, то повинні віддати твори наших українських письменників. Були там також книжки совєтського видання, "Тихий Дон" Шолохова, твори Рильського, Тичини, Маяковського, а навіть була "Історія Партиї ВКПБ". Ось чомусь тридав їх, хоча всію душою їх ненавидів. Тепер я думав, що коли бандерівці їх переглянуть, то спіткає мене доля того бідного хлопця за селом на хуторі, бо ж порахують мене більшовиком. В очах бандерівців тоді всякий був більшовиком, хто б мав у себе якусь російську книжку — навіть той, хто знав російську мову. Але мимо того я вирішив шукати своїх книжок.

Наш станичний сказав, куди мені можна звернутися в цій справі і я ще того самого дня пішов на розшуки. Батько й мати не пускали, не радив також і станичний, бо це ж рівнозначне тому, коли б за часів більшовиків мати осмілилася шукати за заарештованим своїм сином. Вона не мала навіть права комусь поскаржитися, що її сина забрали. / Тепер також була така сама терористична влада, на жаль, українська. / Але я таки пішов, бо не міг погодитися з таким насиллям і безправ'ям.

Ходив я по багатьох селах, хуторах, ходив туди, куди мене скеровували, але скрізь діставав одну відповідь: "Ваші книжки є, але ми їх ще не перегля-

нули. Зайдіть..." Я прийшов додому і перестав шукати, бо з розмов з деякими бандерівцями побачив, що мені книжок не віддадуть. Жаль мені було, дуже жаль, але я заспокоювався. Люди ж тратили життя, маєтки, а я стратив покищо тільки книжки. Але не так уже мені було жаль тих книжок, як того, що це зробили свої українці, ті, що на своїх гаслах писали: "Воля народам, воля людині! / I цю "волю" тепер ми дуже дошкульно відчули.

За кілька тижнів прийшов до мене наш станичний і сказав мені, що в сусідньому селі є якийсь великий бандерівський начальник, щоб я пішов до нього в справі моїх книжок. І я пішов. В одного господаря на подвір'ї стояло кілька озброєних СБ, а між ними молодий, в цивільному вбранні чоловік. Я підійшов ближче і остановів зо здивовання. Це ж був знайомий мені з недалекого села хлопець, малограмотна, цілком несвідома людина. Я хотів уже вернутися, бо ж що можна добитися в такого "начальства"? Але вертатися було пізно.

— Ви, друже, чого хочете? — спітався він мене.

— Я в справі моїх книжок, які забрали в мене півтора місяця тому ваші воїни.

— А, знаю, тих штундистських книжок, більшевицьких... Так... То ви думаете на Україні заводити нову віру, думаете розбивати нашу церкву. Га?...

— В Україні не може бути однієї церкви, як і не може бути якоїсь однієї

політичної партії, бо тоді Україна не буде вільною, а тоталітарною, — відповів я спокійно.

Цей “друг” підійшов до мене і з усієї сили вдарив мене в обличчя. “Ось тобі книжки, штундяро!” — процідив крізь зуби. Я почув в устах гіркий біль, голова мені сильно закрутилася. Але найбільше мене заболіло серце, найбільше заболіла мене моя душа... Але бандерівець мене більше не бив. Обернувшись і пішов до хати. Я ж усе безрадно стояв і не знов, що маю казати, що робити. Біля мене стояли двох хлопців СБ, — мабуть приватна охорона ось цього “вождя”. Коли я так стояв, один з них каже: “Іди додому, бо коли вийде друг командир, то ще дістанеш”. Я обернувшись і пішов на дорогу.

Ішов додому зеленими луками, рідними полями, а душа моя гікро плакала, буятувалася. Пригадую, що тоді я пішов знову на свої сіножати, знову біля старого млина став над річкою і широко плакав і молився. Просив Бога, щоб Він зо Своєго великого милосердя не допустив ось такої влади для бідної нашої України, для обездоленого і мученого нашого народу.

Незабором після цього наїшло до нашого міста більше німецької і польської поліції й почалися їхні частіші виїзди на села. Українські повстанці своєю внутрішньою боротьбою сильно ослабили себе й не були тепер всілі протиставитися ворогові. Німці з поляками одного дня спалили недалеко міста кілька сіл, попалили також хуторі,

бо хтось їм доніс, що там перебувають повстанці. Після цього прийшов до мене знову наш станичний і сказав, що на одному спаленому хуторі також були мої книжки і там вони й згоріли. Ще того самого дня я пішов туди. Недалеко дороги бачу, що бідний господар стягає на купу обгорілі палі, дошки і все поглядає на дорогу, яка веде до міста, бо звідтам кожного часу можна сподіватися нової небезпеки. Я привітався з дядьком і спитався:

— Я чув, дядьку, що в вас були мої книжки, чи правда?

— То це ваші? — здивувався господар. — Так, були, але тепер немає. Привезли їх до мене однієї ночі партизани, поставили з шафою в стодолі й наказали, щоб я їх тримав і нікому про них не говорив. Ось ходіть, покажу вам, де вони були...

Ми пішли з господарем за кущі, де ще недавно стояла його стодола. Тепер там була купа згарищ. Господар зачепив чоботом попіл.

— Ось попіл з ваших книжок. Дивіться, ще знати букви.

Я взяв тверду плиту попілу, розлупив його надвое. На чорному попілі дуже виразно було видно літери: Улас Самчук: “Волинь”. Взяв другу грудку і розломив. На мене дивилася знімка професора В. Марцінковського. Це були грубі річники старих євангельських часописів. Книжки не згоріли на дрібний попіл, бо вони були стиснуті в шафі, то так і зотліли. Тепер можна було розпізнати, кожну грудоч-

ку попілу. Тому я стояв над згарищем, перегортав його, знаходив там знайомі мені сторінки й востаннє сумував над своїм скарбом. Потім ми посідали з господарем біля згарища і довго, довго розмовляли.

— З ваших книжок я бачив, що він евангеліст, — казав зажурений господар, — а через це вони їх і забрали. Але скажіть, ви читаете Біблію, довго ще таке буде на світі? Такого горя ще мабуть ніколи не переживали люди. Та коли б то від чужих, а то ще й від своїх. Скажіть...

Але я не міг нічого сказати цьому бідному волинському господареві. В мене не було слів.

Мое село

Щодня навколо нас горіли села, але наше село ще було ціле. Воно лежало далеко від міста, близько нашого села був великий ліс, де завжди перебували українські повстанці, а тому поляки не відважувалися з міста приїздити сюди. За селом, на горбку щодня стояла варта, вона мала довгі тички, на яких було причеплене полотно, і коли ця варта бачила на шляху укусь небезпеку, вони махали високо тичками, кидали шапками догори і давали знати до села, щоб люди втікали.

Одного гарного дня навістила недоля і мое тихе, рідне село. Була неділя. Надворі чудова погода. Десь біля дев'ятої години ранку ми зібралися біля молитовного дому наше Богослуження. Нараз, бачимо, біжать з-за се-

ла хлопці і кричать, що варта на горі дала знати, що шляхом ідуть поляки. Ми зачинили молитовного дома і розбіглися кожний до свого дому. А в селі тимчасом трубили в тривогу, дзвонили в дзвони, що навмисне для цього був прив'язаний біля кооперативи. Великий галас і крик повстав над селом, ревла худоба, кричали люди. Запрягали коні до возів, втікали в напрямку лісу, а корови й вівці випускали на городи, на вулицю. Я прибіг додому, а мати вже повипускала худобу на вигін, а подушки й рядна виносила на город у коноплі. Я скопив братового хлопчика на руки і почав бігти на поле. На горі за селом іхало кільканадцять верхівців. Це були поляки, а тому треба було спішити. В селі затих голос дзвона, але замість нього вже строчив голосно скоростріл. Ми вибігли за село. Мати біжить впереді, а я з хлопчиком ззаду. Бідна дитина тулиться до моого обличчя, тисне ручками мене за шию та все питает, чи поляки нас не поб'ють. Ось вже недалеко до лісу, але й поляки вже обіїхали церкву, спускаються з горбка і просто ідуть до лісу, щоб перетяти нам шлях утечі. А тут стільки людей. Старі немічні люди, матері з маленькими дітьми на руках, — усі рятуються від смерти. Залишилося нам тільки перебігти через долину й до лісу, але поляки на конях уже перетинають нам шлях. Чути вже їх голоси, чути стріли й кулі, що дзвичать над нашими головами. Але нараз в лісі застрочило кілька скорострілів, почулися руш-

ничі постріли і поляки повернулися до села. Це були українські повстанці. Ми скочили до лісу, поподали на землю, задихані, перестрашені, але врятовані. Поляки повернулися до села, підпалили його з двох кінців, ловили людей, які ще не встигли втікати і вбивали. Нам було видно з лісу, як над селом здіймалися високо чорні хмари диму, а голосні постріли долітали до нас і великим смутком і горем різали наші серця. На наших очах горіли наші хати, мордувалися наші люди, бо ж не відомо, хто втік, а хто залишився. Ми знали, що багато людей втікло, але багато також і залишилося в селі. Повстанці довідалися, що поляків приїхало до села дуже багато, повстанці ж якраз виїхали бути на якусь акцію й не було кому боронити села. Сусідні села почули про нашу недолю, дали знати дальшим селам, іншим повстанським групам і почали з'їздитися до нашого лісу озброєні хлопці. Поляки ж боялися довго бути в селі, а тому що могли то спалили, кого з людей зловили, то замордували і почали втікати. Далеко за селом їх перестріли наші повстанці, догнали під самим містом, відібрали трохи зброй, але поляки таки повтікали. З міста на поміч вже спішили їм німці.

Коли поляки повтікали, ми почали бігти з лісу до свого села. Але нашого села вже не було. Більша його половина вигоріла, нові господарства далі займалися і горіли. Ніхто нічого не рятував, бо не було й кому. Багато лю-

дей повтікали возами до сусідніх сіл, ще не повернулися, а ті, що не встигли втікати з села, лежали трупами по дорозі. О, яка ж це була жахлива картина, якої я ніколи не забуду! Мое рідне, дорогое село! Біжу чимскорше городами до свого господарства, але бачу, що ця частина села не спалена. Тому біжу туди, де все ще горять будинки, звідки несуться розпучливі голоси жінок. На одній вулиці, яка цілком спалена, бачу жахливу картину. Ось на дорозі лежить у калюжі крові старенька бабуся, а біля неї вдоє постріляних внучат. Біля діточок непритомні їхня мати, яка щойно вернулася з лісу. Вона падає на трупи своїх дітей, але її беруть під руки і відводять набік. Недалеко, на подвір'ї Петра, син стойть над замордованим батьком, над двома сестрами, рве на собі волосся й голосно плаче... Далі ті самі картини, страшні, трагічні й незабутні... Немає моєго села.

До самого вечора ми гасили вогонь, збирали трупи. Прибуло багато повстанців, але було вже запізно. Вони разом з нами зносили помордованих бандитами наших людей, складали їх на купи біля згоріщих їхніх власних господарств і потішали людей, що вони помстяться на поляках. Але цим ніхто не тішився. Ніхто того тепер не сподівався і не чекав. Люди вже не бажали пімсті, не хотіли крові, а хотіли спокою.

Пізно вечером я йшов додому. Небо затягнулося хмарами і сіяло теплим

дрібненьким дощем. На вулицях сновидається помокла худоба, під плотами тиснуться кури, гуси. Немає і бідна тварина де переночувати, бо немає їх господарств. Вдома ще не спали, а батька не було ще із села. Я пішов до стодоли і поклався на сіно. Я ще мав де лягти, покищо мав свою стодолу, сухе пахуче сіно, мав ще родину, хату. Боже, який же я щасливий!...

Мене беруть до лісу

Мунуло літо і зближалася осінь. Одного дня восени кількох наших хлопців отримали повідомлення, щоб ставитися в визначеному місці і бути готовими не повернутися скоро додому. Таке повідомлення дістав і я. Ми пішли на хутір, там нам сказав якийсь молодий незнайомий чоловік, що ми мобілізуємося до повстанців. Це мене сильно засмутило. Я відразу заявив цьому незнайомому чоловікові, що я не можу йти. Він подивився на мене і спокійно сказав:

— Це не моя справа. Я маю тільки вас доставити на постій, а ви там собі робіть, що схочете.

Я повернувся додому, сказав батькові і батько сильно зажурився. Потім я пішов порадитися в станичного, який мені радивтихо без всякого спротиву йти до УПА. Я зінав, що це не жарти, бо ж в сусідніх селах бандерівці повісили кількох хлопців, які не хотіли йти до лісу. Я був певний, що й зо мною те саме зроблять, а тому вирішив їхати

на постій, там проситися, щоб мене пустили додому. Коли б мене не пустили, я вирішив утікати до Галичини, де покищо не було повстанчих рухів.

Вечором ми виїхали возом з села. В сусідньому селі нас чекала нова підвода, ми пересіли і поїхали далі. І так було в кожному селі. З нами їхав незнайомий, як наш провідник, я і трох інших молодих хлопців, моїх односельчан. Так ми їхали цілих три дні і три ночі. Їхали знайомими мені волинськими селами, минали головні шляхи, міста, а я був радий, що їдемо ближче і ближче Галичини. Я їхав, мовчав, бо на душі лежав важкий камінь. Проїздили ми спаленими селами, зруйнованими хуторами. Скрізь на Волині тоді була одна картина, один краєвид. Скрізь руїни і згарища, бо поляки палили українські села, а повстанці палили польські.

Нарешті ми приїхали. Приїхали до густого соснового лісу між Берестечком і Лішневом. Зайшли до звичайної господарської хати, де нас зустрів молодий хлопець, убраний по-військовому, з револьвером біля боку. В хаті стояло два столи, а на столах машинки до писання і багато паперу. На стіні висів великий портрет Шевченка і Тризуб. Це й був постій Української Повстанчої Армії.

Я довідався, що молодий хлопець, убраний по-військовому, був командиром цього постою, а тому вибрав хвилю, щоб попросити його звільнити мене. Він уважно мене вислухав, кате-

горично відмовився виконати мое прохання і сказав, що вони мене взяли сюди тільки для рахункових справ їхнього земельного відділу. Запевнив мене, що на жодну акцію мене брати не будуть, а мої обов'язком буде сидіти ось у цій хатині, приймати від станичних з довколишніх сіл звіти різних контигентів, робити підсумки, обраховувати прибутки, видатки і щотижня подавати ці звіти кудись далі. І розпочав я свою нову примусову працю. Сидів цілими днями над паперами, стукав рахівницею, а туга поривала мене додому. Аж тепер я побачив, що УПА була сильно зорганізована, і коли б не внутрішній поділ, могла б була доконати великої справи. УПА мала по селах великі харчові склади, мала вже багато зброй. Напр., одного разу наш земельний відділ одержав від однієї бойової частини запотребовання на 75 пудів ковбаси, кільканадцять пар чобіт, кожухів, сведрів, рукавиць, і другого дня підводи селян вже везли це туди, де треба. УПА мала все, що їй треба, але не мала тепер найголовнішого, — не мала підтримки населення. Симпатії людей були на боці мельниківців, а бандерівців людиуважали своїми ворогами, ненавиділи їх і тішилися, коли десь німці з поляками розбивали їх. Бандерівці ж збирали по селах контигенти, але збирали вже примусово. За кожний спротив селян карало СБ, яке тепер було таким же пострахом, як колишнє НКВД чи недавнє гестапо. І втомилися наші люди, перемучилися докраю й чекали

якогось нового визволення. Але визволення тепер вже не було ні звідки.

Недалеко нашого постю лежали села, в яких були церкви Евангельських Християн і Баптистів. Щонеділі я ходив туди на Богослуження, проповідував там слово Боже. Брати там знали мене ще з перед війни. Не дивувалися тому, що я в "партизанах", бо й з їхніх громад деякі молоді брати були на такій праці. Вони знали, що мое серце не лежить до того, але покищо муши працювати. Евангельські зібрання по селах відбувалися великі і благословені. Втомлені люди шукали потіхи в Бога, а тому приходили слухати слова Божого, смирялися, каялися і молилися. Були масові навернення, велике духове піднесення. Для мене особливо була неоціненим скарбом ця жива спільність з дітьми Божими. Щодня я сидів над паперами, сумував, журився, але в неділю йшов до села, співав разом з моїми дорогими братами і сестрами, молився разом з ними і забував про все, про все.

Зосія

Працюючи в цьому земельному відділі, я так і не зінав, хто мене сюди прислав, по чий рекомендації я тут мусів марнувати час. Але я потім побачив, що й тут я був потрібний. Разом зо мною працювало кількох молодих хлопців, з якими я подружив. Вони були мельниківцями, не погоджувалися з діями бандерівців, але працювали примусово. Працювала з нами також

одна молода дівчина з недалекого села. Вона чомусь завжди була дуже сумна і зажурена. Сиділа над паперами, рахувала, але майже ніколи нічого не говорила. Коли до нас доходили вістки, що повстанці десь там розбили поляків, вона ще була сумнішою. Одного дня ми були тільки обоє в кімнаті. За вікном падав дощ зо снігом і дув вітер. Але в нашій кімнаті було тепло і затишно. Ми сиділи мовчки і працювали. Я подивився на Зосю й побачив, як слізоза скотилася по її сумному обличчі. ЇЇ упала на папір. Вона скоро втерла очі, поглянула на мене і зрозуміла, що я бачив її слізу. Знанючи, що вона щось переживає, я вирішив з нею поговорити.

— Я бачу, панно Зосю, що ви завжди такі сумні, а тому давно хотів з вами переговорити... Чи можете мені сказати, чому ви ось і тепер плачете?... Га?... Скажіть, панно Зосю, може я вам зможу помогти в чому?...

Вона подивилася на мене, поглянула у вікно і заплакала повними слізами. Коли заспокоїлася, тихо сказала:

— Пане Хуртовина, я вам скажу, бо я вас не боюся. Я знаю, що ви віруючий, нікому не скажете... Я полька... Тато мій українець, але мама полька... Тепер маму забили, тато залишився сам... Чи ж можна так?... Скажіть, чи ж винна я, що я полька?...

Зося хотіла далі щось говорити, але за хатою хтось застукав, а тому вона втерла очі і знову зігнулася над паперами. Але від цієї нашої розмови

я довідався про горе Зосі й відчув у своєму серці симпатію до цієї бідної, самотньої дівчини.

Одного разу прийшов до нашого постою якийсь незнайомий озброєний хлопець, викликав надвір одного з наших працівників і щось довго з ним говорив під хатою. Ми відразу здогадалися, що це було СБ. Мое серце чомусь затривожилося, бо я відразу подумав про Зосю. Коли СБ від'їхало, я вийшов до сіней і спитався свого знайомого про справу.

— Погано, — відповів він. — Вони довідалися, що Зося полька, сказали слідити за нею, а завтра вони прийдуть і заберуть її.

— Петре! — казав я. — Ми мусимо її рятувати! Не можна так... Це ж злочин, гріх... Ми ж християни...

І ми вірішили з Петром сказати про це Зосі. Вечором я пішов до села, попросив одного брата, щоб він прийшов до лісу, а ми йому виведемо Зосю. Він має її перетримати в себе, а потім відвезти до Галичини. Так і зробили. Сказали Зосі, а вона бідна зблідла і задрижала, як листок. Ми вийшли обоє за хату і пішли стежкою до лісу. Під великим дубом чекав на нас брат. Я подав Зосі руку, а вона заплакала. І чомусь нараз по-польськи заговорила:

— Пане, я бардzo пану дзенькує... Я бардzo дзенькує...

— Нічого, Зосю, нічого. Йдіть і цей мій знайомий поможе вам перейти до Галичини... Бог вам поможе, тільки вірте Йому... І знайте, Зосю, що не

всі українці бандити, як і не всі бандити поляки... Мое село спалили поляки, побили багато моїх знайомих, але ви в цьому не винні. Не винен і я, що українці забили вашу маму, не винен Петро, не винен цей ось пан... Я глибоко вам співчуваю... Допобачення, Зосю...

Другого дня вечором приїздило до нашого постою двох озбрєнних хлопців з СБ, приходили за Зосею, але Петро сказав, що вона вчора вийшла з хати і більше не вернулася. Ось так собі казав Петро, ніби й нічого не було і мені було дивно, як він міг так говорити неправду, не червоніочи. Коли СБ вийшло, Петро тихо сказав:

— Ач, які невеселі, що жертва втікала з рук... Кати... Прийде колись на вас година, чекайте!...

Прийшло Різдво, пам'ятне для мене Різдво 1943-го року. Мої співробітники всі порозходилися на села, а мені треба було самому сидіти в засніженні чужій хаті під лісом. Я поклав на столі Євангелію, Псалмоспіви і сам співав, потім молився, читав Євангелію про народження Христа. На душі лежав якийсь тягар, невимовна туга. Сумний для мені сьогодні Свят-Вечір, дуже сумний. Я знов, що разом зо мною тисячі, мільйони людей, які не мають Різдва цього року. Сплонроверана наша Волинь, попалені села, люди сидять в землянках ховаються по лісах... Не лунають цього року коляди, не бреняять веселі співи, бо Волинь залита кров'ю, зруйнована, паграбована, розп'ята...

Я довго сидів над столом, довго стиха собі колядував, сумував, а потім поклався сам спати. Але не встиг задрімати, як хтось застукав у вікно. Я засвітив лямпу. Під хатою стояли сані, а на санях якісь пакунки, мішки. До хати ввійшло двох селян в довгих білих кожухах. Поставали під стіною і посыдали шапки.

— Чи то тут міститься повстанська канцелярія?

— Я не знаю, куди вам треба, бо тут є кілька таких постоїв... Це є земельний відділ... А вам куди, до кого?

— О, то ми, знаєте, з Галичини... Наше село дещо зібрало для своїх повстанців і ми привезли. Ми скинемо у вас, а ви вже тут знаєте куди його послати.

Дядьки почали приносити до хати якісь дерев'яні скриньки, білі мішки, пакунки, поскладали це все до самого стола, а потім попрощалися зо мною, побажали мені веселих свят і, мабуть, порахували мене якимсь тут старшим.

Коли дядьки вийшли, я відкрив одну дерев'яну скриню. Вона була повна печених різдв'яних сухариків, цукорків, медівників, а зверху лежала різвяна картка, на якій було написано: "Поздоровляємо наших рідних волинських братів-повстанців з Різдвом Христовим. Галичани". Я взяв кілька сухариків, з'їв, а вони були такі смачні, смачні. І згадався мені чомусь Львів, Тернопіль, Рава Руська, згадалися брати мої і сестри у Христі галичани, між якими я бував колись, проводив разом Різ-

дво. Все ж це одна українська земля, один український народ, однаково поневолений, однаково страждущий.

Додому

Після Різдва в нас особливо було багато праці, а тому за працею то й час скоріше минав. Від брата в сусідньому селі я довідався, що Зося вже в Галичині в своїх родичів. На місце Зосі до нас прислали нового робітника, завзятого бандерівця, здається галичанина, який ні з ким з наших робітників не дружив, а коли довідався, що я не католик і не православний, то сильно мене ненавидів. Він відкрито говорив, що коли бандерівці прийдуть в Україні до влади, тоді в Україні мусить бути одна греко-католицька віра, одна бандерівська партія, а поляків і жидів у душі не сміє бути в Україні. Още була його "їдеологія", це була лінія всього тодішнього бандерівського проводу. Але не сталося так, як вони бажали, не здійснилася їхня кровожадна мрія. Надходили тривожні вістки, що більшовики скрізь наступають і все біжче і біжче зближаються до нас. Ці вістки жахом наповнювали серця наших людей, бо ж усі знали, що несуть з собою ці страшні орди. Але цих подій не могли стримати наші люди, нічого не могли зарядити, а тому зо страхом чекали чогось нового, чогось ще страшнішого.

На початку березня 1944-го року ми дістали наказа спакувати всі наші папери, всі документи і зо всім тим при-

їхати на збірне місце. Ми так і зробили. Забрали все і залишили хату порожньою. На збірному місці, далеко в лісі було багато повстанців. Між кущами стояли намети, якась стара солом'янка лісничівка. Там від нас забрали скриньки з нашими паперами, забрали пищучі машинки, закопали це все у лісі, присипали снігом. Вийшов командир і сказав нам, що фронт зовсім близько, а тому земельний відділ ліквідується. Потім нам видали рушниці й сказали, що ми включаємося до бойової частини. Одеряв і я якусь стару, зіржавлену, мабуть ще царську "віントовку". Не мав я найменшого поняття, що з нею робити, як її відчиняти, бо ж це вперше в житті я став власником цього непотрібного знаряддя. Кожному видали також по кілька куль, а мені дали аж три. При цьому сказали, що кулі треба дуже берегти, бо більше немає. Я сховав кулі до кишені, взяв рушницю в руку і пішов до лісу. Хотілося мені піти десь далеко, далеко, хотілося кинути ось цю гидоту від себе, щоб не бачити її, не мати в руках. Хто знає, може вона не одне людське життя вкоротила, а тепер я, християнин, проповідник, маю це носити. І для чого, наче життя маю замірятися?... Я йшов у кущі, а серце мое розривалося від болю. Мені здавалося, що я тримаю в руках не рушницю, а щось дуже важке і гаряче, незносне. Воно пече мої руки, палить мое сумління. Відійшовши між густі кущі ліщини, я став. Стояв і слухав. Навколо була мертвa тиша. Надво-

рі вже темніло. Зближався вечір. Я поставив рушницю біля дерева, кулі поклав на пеньку, а сам схилився на коліна і гаряче молився Богові. Я боявся лишити ось тут рушницю і піти селами, лісами, піти аж додому, або до Галичини. Коли б мене потім зловили, то важко покарали б. Тому я був тепер безрадний, ніби на безлюдному роздоріжжі. А в таких хвилинах людина завжди шукає помочі у Бога. Шукав її і я, не знаючи, що Бог уже мав для мене плян звільнення.

Я повернувся назад до лісничівки. Хлопці чистили свої рушниці, тішилися ними, ніби якимсь скарбом, а я тримав свою біля себе, мов яку ломаку і безмірно був би щасливий, коли б хто мене був звільнив від цієї ноші.

Нараз з лісничівки вийшов озброєний повстанець і гукнув:

— Увага, друзі! Всі працівники земельного відділу, прошу зайти досередини.

Ми забрали свої рушниці і пішли. Командир сидів за столом і щось писав. Потім звернувся до нас:

— Отож, друзі, справа така: фронт зближається, ми мусимо поховати по криївках зброю й розійтися домів. Коли фронт перейде, кожний з вас одержить інформації, що робити далі. А тепер ви складіть ось тут ваші рушниці, а хлопці вже їх припрачуть... Можетейти додому...

Ми вийшли з Петром з лісничівки і я мав таке враження, ніби з мене спав якийсь дуже важкий тягар. Ми вийшли

за ліс, минули якісь хутора і пішли полем до недалекого села. Там переночували, а вранці вибралися додому. Йшли ми довго, часом траплялася підвода під'їхати, часом підвезли нас повстанці, але найбільше ми йшли піхотою полями. Надворі було тепло, але скрізь ще лежав сніг. Мої чоботи дорогою зовсім подерлися і треба було перев'язувати їх дротом і мотузками. Але я цим зовсім не переймався. Головне, що я йшов додому, головне також, щоб дорогою не попасті до рук поляків або німців, які стояли по містах і робили часті візди на села.

За кілька днів нашої подорожі ми прибули до Торчина. Йшли ми ввесь день і були досить перемучені. Тому зайдли на хуторі до якогось доброго господаря і попросили щось з'їсти. Господиня дала нам доброго волинського сала, огірків, теплої печеної картоплі, сметани. Ми поїли, посиділи хвилину, а після цього ще гірше почали нас боліти ноги. А тут сонце опускається за гору, починає вечеріти. Господар прийшов знадвору і каже:

— А куди, хлопці, підете на ніч? Що ви не маєте часу, чи що? Ось ночуйте, а завтра підете далі.

— Ти не дуже запрошуй, — обізвалася господиня, — бо знаєш, яке тепер діється. Хай собі йдуть до села. Там безпечніше... Наші діти ось також збираються... Ціле літо вдома не ночують...

— О, то справа їх, як собі хочуть, — знову господар. — Тепер, звісно, неспо-

кій, але що має бути, людині, те його на печі знайде. Я все так кажу...

Господиня вдягнулася, взяла хлопчика за руку і пішла стежкою до недалекого села. Ми з Петром залишилися в хаті. Сиділи і розмовляли з господарем про різні справи. В другій кімнаті щось працювали його дві дочки. Голосно тарахкотіла там машинка до шиття й бренів гомінкий дівочий сміх. Надворі було вже темно. Я вийшов на подвір'я. Навколо було тихо й самотньо. Далеко десь в селі загавкала собака. Небо запалило зорі. І нараз чомусь мені стало страшно на цьому самотньому хуторі. Серце мое чомусь затривожилося. Я прийшов до хати, сів біля Петра, але в душі все наростав неспокій. Я кажу до Петра:

— А що, коли б ми пішли таки до села і там переночували? Чогось мені, знаєш, лячно.

Петро спочатку не хотів іти, але коли я таки вперся йти до села, він пішов зо мною.

Ми вийшли за хутир і пішли долиною. Коли ми тільки прийшли під село, нараз почули кілька пострілів. Ми поставали й оглянулися. Над хутором, з якого ми тільки вийшли, підносилася пожежа. І знову почулося три постріли. Ми почали бігти до села. Прибігли до першої хати і голосно застукали у вікно. Вийшов господар, виходили люди з інших хат, нарobili крику, тривоги, вибігли ми всі за село, дивилися, як горів хутир, але ніхто не відважувався піти туди.

Цієї ночі ми не спали, а коли прийшов ранок, ми пішли з людьми на хутир. Але хутора вже не було. Тепер там лежали купи згарищ. З села прибігла господиня з маленьким хлопчиком і голосно плакала. Але де був господар і його три дочки, ніхто не зінав. Щойно потім, коли почали розтягати тліючі головні, знайшли чотири обгоріліх трупи. Повитягали їх з вогню і поклали на траві. Я вперше в житті бачив таку страшну картину. Навіть не можна було розпізнати, що це трупи людей. Повідгоряли їм руки, ноги... Видно, що бандити їх постріляли, вкинули трупи до стодоли і підпалили. Яка страшна подія!...

Того самого дня ми з Петром пішли далі додому. Йшли селами, полями, бачили безліч згарищ, чули страшні оповідання наших людей, а мені все бреніли в душі слова господаря з-під Торчиня: "Але що має статися з людиною, те його скрізь знайде". Переконалися і ми з Петром, що Господь справді врятував нас від страшної смерті. Хто це міг вчинити такий страшний злочин, ми не знали, але люди додумувалися, що це або більшовицькі партизани, або польки.

Незабаром прибули ми щасливо додому. Ось і знову мое рідне село. Ті самі дерева, ті самі люди. Але не таке мое село, як було колись. Тепер воно зруйноване і напів спалене. Сніг вже розтанув і весняний вітер розносив навколо гіркий запах торішніх згарищ.

Остання Вечеря

Батько й мати були раді майому повороті, зустріли мене зо слізьми радості, не передчуваючи, що незабаром я знову мушу їх залишити, залишити тепер може й на завжди. Кожний день був тепер тривожніший і страшніший, бо всі говорили, що більшовики вже недалеко. В місті вже не було німців і поляків, а вся влада була виключно в руках українських повстанців. Великі групи повстанців проходили через наше село, проїздили возами, і все десь їхали на захід. Багато з них були сильно озброєні, багато в нових німецьких воєнних одностроях. Казали, що це хлопці з Української Дивізії "Галичина", яких везли на фронт, а вони десь за Здолбуновом розброяли свою німецьку охорону, спинили потяг, і всі втікли до повстанців. Проходили також групи донських козаків у великих кудлатих шапках, в коротких кожушках. Ці повстанці їхали десь в напрямку Галичини. Розвіщували по стодолах різні антибільшовицькі й антінімецькі відозви і кличі. Від цих кличів рябіли всі стодоли. На великих клаптях паперу було написано: "Геть Гітлера і Сталіна!", "Смерть московській комуні!", "Хай живе Самостійна Соборна Україна!" Повстанці робили мітінги, інформували людей про воєнне положення.

Була остання неділя березня 1944-го року. В нашій Громаді було назначене загальне зібрання і Вечеря Господня. Приїхало багато братів і сестер з довколишніх сіл і наш молитовний дім пе-

ревновнений народом. Лунають духовні пісні, голоситься слово Боже. Але всі брати і сестри чомусь зажурені, стурбовані, ніби передчувають, що оце вони востаннє зібралися разом. Потім пішла між лавками чаша, хліб. Почулися тихі молитви, між сестрами почулося ридання... Вечеря Господня... Проводячий брат говорив кінцеве слово, а недалеко розлігся голосний постріл. Дорогою біля молитовного дому ввесь час проїздили повстанці. Їхали все десь на захід, поспішно, гарячково. Ми закінчили наше Богослуження, але чомусь не хотіли розходитися з молитовного дому. Стояли всі гуртом, розмовляли, ніби передчуваючи, що з багатьма бачимося востаннє. Особливо мое серце це відчувало. Я знат, що більшовики недалеко, тому постановив уже з ними не зустрінутися.

Тієї самої неділі я спакував дещо до валізки і на завтра хотів завезти до сусіднього села, а звідтам вже якось добиратися до Галичини, на захід. Я поклав до валізки Біблію, співанника, Симфонію, трохи білизни, деякі свої документи, вбрання. Потім вийшов за сад, став на горбочку, дивився на своє село і в мовчанні з ним прощався. Вечір був тихий, зоряний. Теплий весняний вечір. До глибини душі було мені жаль свого села, бо щось ніби казало мені, що це востаннє я бачу його. Ось видно за греблею стареньку Юхимову хату. Там вперше відбувалися наші євангельські зібрання, там я вперше почув слово Боже. А було це давно, дав-

но, 1925-го року. На подвір'ї стояли люди з чужого села і співали. Між ними було вже чимало моїх товаришів і товаришок, з якими я ходив разом до школи, співав у православній церкві. Тепер вони також “перейшли на штундів”. Я став біля стіни і слухав. Пам'ятаю, ніби це було сьогодні. Співали тоді пісню: “Вже сонце засіяло!” Дядько Юхим підійшов, взяв мене за руку, поставив біля себе і сказав: “Стій, Панасе, тут! Ось тут тобі місце стояти... Бог хоче, щоб ти Йому віддав себе”. Від цього пам'ятного і незабутнього дня я завжди стояв біля брата Юхима. Він був моїм духовним батьком, найкращим другом, найвірнішим приятелем... Тепер ось я прощався здалека з Юхимовою хатою, а в душі воскресали думки далекого минулого, проходили спомини незабутнього дня в моєму житті, дня, коли Милосердний Господь торкнувся моого молодого серця і сказав мені йти за Ним. О, як тоді було мені солодко на душі, як пріємно!... За Юхимовою хатою стояв наш молитовний дім, там далі — школа. За школою гребля, став. Високі тополі стояли на греблі і жалісно шуміли з подувом весняного вітру. Мені гірко було прощатися зо своїм селом, бо тут ось пропливло мое дитинство, тут мені знайома кожна стежка, кожен перелаз, здається знайоме кожне деревце, тут моя рідна хата, родина... І я знов, що скоро залишу його і піду в чужий, холодний світ. І такого села ніде більше не знайду, бо воно тільки одне на світі. Мое рідне село...

— 174 —

Знову більшовики

Другого дня ми встали, а в селі були вже більшовики. Стояли возами на греблі, біля школи, ходили по дорозі і зривали різні відозви, які вчора розвішали українські повстанці. В селі була велика тривога. Люди запрягали коні до возів і втікали до лісу, в поле. Але куди було втікати? Прийшло те, чого люди найбільше боялися, прийшли знову колишні криваві “визволителі”.

Я заховав у стодолі валізку зо спакованими речами, а сам вийшов за сад на поле. Шляхом іхали вози, йшла піхота. Я бачив, що втікати мені вже немає куди і великий страх огорнув мою душу.

Я вернувся додому. На подвір'ї стояло двох більшовиків і про щось розмовляли з батьком. Я пройшов біля них, сказав “здрасті” і пішов до хати. Більшовики прийшли за мною.

— А ваш син не в українських партизанах? — спитався один.

— Ні, — відповіла мати. — Ми вірючі, евангельські християни, то таких в партизани не беруть.

— О, да, да... Веруючі... — казав більшовик. — У нас тепер тоже можна веріть в Бога. Прішол пріказ, що єсть Бог... Етім делом у нас заварячіваєт поп Алексей в Москві. Да... А вот, хазяйка, може молочка?...

Мати налила їм молока, дала хліба, червоноармійці поїли і пішли. Я залишився в хаті з батьком і почав снувати плян утечі. Але годі було щось придумати, бо ж більшовики були в усіх су-

— 175 —

сідніх селях. Проводили телефонічні дроти, їздили верхами по полях і було небезпечно молодим людям показуватися ім на очі.

Другого дня, вранці, я вдягнувся в татову кожушину, взувся в подерті чоботи, надягнув якогось зім'яного кашкета, взяв палицю і пішов до сусіднього села за вісім кілометрів, щоб довідатися, яка там ситуація і чи немає якоїсь дороги втікти. Вдома навіть не попрошався з батьком та з матір'ю, бо ж ішов тільки на кілька годин. Вийшов за село. В голубому небі співали перші жайворонки. Парувала рілля. Переходжу шлях і бачу, що іде підвода, а на підводі кількох більшовиків. Вони подивилися на мене, але нічого не сказали. Я пішов через поля до села. Заїшов до першої хати і довідався, що в селі немає більшовиків. Навпаки, тільки що виїхала остання група українських повстанців, а недалеко за рікою є німці. Я дуже втішився цією новиною, бо бачив, що дорога у світ мені ще відкрита. Залишилося тепер повернутися додому, дещо необхідне взяти, а тоді втікати за ріку. Я зайшов до знайомого брата і договорився з ним, що вечором він переведе мене за ріку. Він тутешній і знає всі дороги. А тепер треба вертатися додому.

Вертаюся додому попід лісом. Усюди тихо, ніби немає ніде жодної війни. Сонце гріє, а над полями кружляють великі табуни шпаків. Я вийшов з долини на гору, звідки має бути видно мое село. Під селом я побачив багато

війська, яке метушилося, щось робило, а верхівці їздили по полях. Я затримався на горбку. Мене, видно, помітили. Почулися постріли і біля моого вуха за-свистали кулі. Я впав до рова і почав сунутися з горбка. Посидів у долині кільканадцять хвилин, я знову вийшов на гору. Далеко під моїм селом було ще більше війська. Звідтам знову почулися постріли, знову біля мене за-свистали кулі. Потім застричів кулемет. Дорога додому була мені закрита.

Я повернувся до знайомого брата на хуторі. Він тимчасом розвідався, що німці за рікою стоять тільки на шляху, а тому в інших місцях легко перейти річку. Брат показав мені стежку через сіножаті і я пішов до ріки. Знайшов кладку, перейшов ріку й опинився за німецьким фронтом. Властиво, не було там жодного фронту, лише невеликі групи німецьких солдат стояли над рікою. Більшовики стали в селях перед рікою і дали не йшли.

Опинившись по той бік ріки я бачив, що дорога на захід мені відчинена, але тепер треба було думати, як би не попасти до рук відступаючим німецьким військам, які саме проходили селами, ловили молодих мужчин і забирали з собою. Я пройшов полями, ми-нув якийсь цвінтар і вийшов на гору. Сонце спускалося за далекі ліси. Зближався вечір. Я став на горі, оглянувся за ріку, а далеко за лісом видніли дерева моєго села. Ось, бачу, верхи тополь нашого фільварку, трохи наліво — черешні моєго саду. Так близько

воно від мене, дороге мое село, а путь туди мені вже закрилася. Не знаю, може тоді відчувала моя душа, що це воєнне бачу здалека своє село, бо великий жаль огорнув мое серце. Я стояв довго на цій горі і не хотілося мені далі йти, не манила мене чужина. Заходило сонце, день добігав кінця, а я все стояв і дивився в бік свого села. Там лишилася мати, батько, брати мої і сестри. Щоб хоч був попрощався з ними, то може легче було б, щоб хоч був узяв дещо з собою. А так... Пам'ятаю, що я тоді сів на межі і було мені так гірко, як ще ніколи в житті. Мое серце розривалося від надмірного жалю. Воно чуло, що я вже до свого села не повернуся, не побачу його, воно чуло, що мене чекає довге і гірке поневіряння на чужині. Найбільш мені було жаль, що не взяв навіть з собою Євангелії, не мав навіть гроша в кишені, не мав жодного документа. Стояв ось, ніби старець, в старому кожушку, в подертих чоботях, маючи в руках тільки палицю з рідного дому.

Коли зовсім стемніло я пішов до недалекого хутора, переночував там, а другого дня пішов далі. Проходив під густим сосновим лісом і бачив, як полем ішли в напрямку ріки німецькі воїни. Ішло їх не більше двадцяти осіб, обдертих, утомлених, зневіреніх. Я склався за кущі, а коли вони минули ліс, я пішов до недалекого села. Заїшов там до знайомого брата, де мене прийняли, як втікача з великим співчуттям. Того самого вечора відбулося

в них Богослуження, на якому я мав можливість проповідувати і передати привіти від наших братів та сестер. У селі стояло багато українських повстанців, а кількох з них були й на нашему Богослуженні. По селі розійшлася вістка про мене, втікача від більшовиків, і того самого вечора багато людей прийшли до брата, де я очував, щоб подивитися на мене, розпитати. Коли я казав, що бачив сам більшовиків, розмовляв з ними, люди аж жахалися. Жінки починали плакати. Більшовики були для них чим найстрашнішим.

Другого дня ми повставали і довідалися що українських повстанців у селі вже нема. Вночі виїхали. Люди з великим страхом чекали приходу більшовиків, але більшовики не приходили. Навпаки, з'явилось більше німців, які йшли в напрямку ріки. Далеко за рікою чулися постріли гармат, були видні пожежі. Великі ескадри німецьких літаків летіли за ріку і ми чули голосні вибухи бомб. До серця вступала надія, що може більшовики відступлять і я ще повернуся додому.

Моя мати

Минув тривожний тиждень моєго чекання. Фронт не посувався. В селі з'явилось більше втікачів з того боку ріки, але з моєго села не було нікого. Одного ранку я вийшов за село на гору подивитися на великі пожежі за рікою. Був гарний погідний ранок. Парувала рілля і співали жайворонки. Я

став на горбку і бачу, далеко під лісом йде якась жіноча постать. Я придивився і здалека пізнав, ніби знайома мені хода. Чомусь заціміло моє серце. Невже ж це моя маті? Так, мати... Боже мій!... Мати, мати!... І я почав бігти навпроти до лісу. Мати пізнала мене, а коли я зблизився до неї, вона обійняла мене, але не могла бідна промовити ні одного слова.

— Мамо, мамо, як ви прийшли аж сюди?

— Отак, сину, прийшла... Провів мене Петро через ріку і казав, що ти маєш тут у братів. Хотіла ще тебе, сину, побачити... Побачити ще хоч раз, бо може вже не побачимося... Ах, сину, мій...

— Мамо, дорога мамо, не плачте, — заспокоював я свою бідну матір, але чув, що їй мені так важко видостати з себе слово, так гірко мені. Бідна мати. Не лякалися фронту, не боялася вогню, небезпек, бо що ж могло її не пустити сюди, коли вона знала, що ось тут десь її син? Дійсно, як рідна мати.

Разом з мамою ми пішли до села. Дорогою мати розказала мені про події в моєму селі. Більшовики там стоять більше двох тижнів, почали забирати молодих хлопців, але більшість хлопців ховаються по лісах. Батько також утік з кіньми до лісу, а більшовики розібрали нашу стодолу на окопи. В інших селах також порозбиралі хати, стодоли, все звозять до ріки і будуєть якісь укріплення. Німецький літак скинув на село кілька бомб, побило

трохи більшовицького війська і кількох наших селян.

Мати принесла мені нову мою маринарку, мої нові чоботи, в яких була взута, принесла мою Євангелію, дві сочочки, а також зашитого в рукаві передвоєнного польського "Довуда особистого", який потім мені на чужині дуже пригодився і рятував мене від насильної репатріації "на родіну".

Увесь цей день я мав милу приемниць наговоритися зо своєю матір'ю, надивитися на її зажурене обличчя, щоб назавжди запам'ятати ці дорогі риси лица, щоб понести їх у своєму серці на далеку чужину.

Другого дня я проводив свою матір далеко за село, аж до самого лісу. Вона мусить вертатися додому, бо ж там десь батько в лісі, а вдома менші сини, дочка і внуки. Пам'ятаю, що був тоді весняний сонячний ранок. Небо було ясне, без жодної хмаринки. Лише ескадри німецьких літаків летіли десь на схід і заслоняли собою голубу блакить. Ми стали з мамою на шляху, дивилися одне на одного і здавалося, що не було вже що говорити. Все переговорили. Звідси я мушу вертатися до села, а мати мусить йти додому. Оце наша остання хвилина, ось тут наші дороги розходяться в протилежні до себе сторони. Дивлюся на матір і читаю з її обличчя її серце. Воно сповнене безмежним горем, воно розбите. Уста її злегка дрижать, а в очах повно сліз.

— Ідіть вже, мамо, бо ж перед вами така далека дорога... Передайте

усім братам і сестрам привіт і моліться всі за мене. Я ще повернуся, напевно повернуся...

Мати зігнулася на мое плече і гірко заплакала. І капали ті слізози-перли на мою руку, ніби капали на мое зболіле серце і ятрили мою велику рану. О, мамо, дорога, незабутня мамо!...

— Може ми вже не побачимося, сину? — шепотіли її уста. — Я щось таке відчуваю... Ale йди... Я не хочу, щоб ти вертався тепер додому. Не можна, бо ти молодий... Заберуть... Іди і нехай тебе Господь благословить. Може десь перебудеш у світі оце горе, а коли прийде спокій тоді повернешся додому...

— Так, мамо, — відповідаю з гірким болем, — повернуся при першій нагоді. Піду ось так селами аж до Галичини, там перебуду між братами, а потім прийду... Допобачення, мамо!...

Востаннє я взяв руку матері, притиснув до своїх уст і не хотілося мені випустити цієї руки, не хотілося з нею розлучитися. Це ж правиця матері. Рука, яка плекала мене, працювала для мене, водила мене колись маленького до школи, до церкви...

— Іди вже, сину, йди... Молися, де будеш, а Бог тебе не залишить... Йди...

Мати пішла в один бік, а я в другий. Ми йшли обое й обое ввесь час оглядалися. Я бачив, як мати втирава рукою очі і серце мое краялося від болю. Над дорогою стояла висока дерев'яна фігура з розп'яттям Ісуса Христа. Я став під хрестом і дивився вслід матері. Вона

вже була далеко від мене. Оглянулася ще раз, ще раз. Махнула мені рукою і сковалася на завороті дороги за кущі. І хотілося мені бігти за нею, ще хоч раз побачити її, сказати ще одне слово. Моя дорога мамо!... Пішла. Я схилився під хрестом і стояв ще довго, довго...

Під вечір я повернувся до села, відвідав деяких братів, а на ранок думав піти в дальші села, далі від ріки, від фронту. Ale не сталося так, як я думав. Господь послав мені ще один випадок, щоб я більш навчився Його любити, в усякому горі покладатися на Нього.

В німецьких руках

Вранці ми повставали й довідалися, що все село окружено відступаючим німецьким військом. Брат, в якого я ночував, прибіг знадвору і сказав до мене:

— Не втікайте нікуди, бо німці стоять кругом села, а в селі також їх повно. Забирають молодих мужчин. Найкраще сковатися до стодоли...

Я вибіг на подвір'я і пустився до стодоли. Ale було вже пізно. На дорозі стояли німці і побачили мене. Через щілину я бачив двох вояків, що тримали напоготові рушниці і йшли до стодоли. Серце мое затремтіло. Я не мав де сковатися, а тому сів у куті й заслонився великим кулем соломи. Чую нараз двері відчинилися і чиїсь важкі кроки затупали на тоці. А я сидів, не ворухнувшись. Німець підійшов до куля відкинув набік і наставив на мене рушницю.

— Бандіт! — крикнув голосно.

Я сидів, ніби якийсь злочинець, зловлений на гарячому вчинку і для якого вже немає нікуди втечі. Я знов, що під словом "бандит" німці розуміли українських повстанців, над якими при нагоді люто мстилися. Тому положення моє було страшне. Вояк крикнув до мене щось по-німецьки і показав мені на двері. Я звівся на ноги і пішов до дверей. На подвір'ї стояв брат Трохим, а біля нього маленький синок. Німці поставили нас разом і показали йти на дорогу. Маленький хлопчик почав бігти за батьком, але німець крикнув, замірився рушницею і бідна дитина відійшла до плачучої матері.

Нас вивели за ворота і погнали дорогою. В селі ми побачили багато молодих мужчин, яких зводили з усіх кінців села. Тут і багато наших братів, з якими учора вечером ми вільно молилися, співали, нічого не передчуваючи. Тепер ми були в'язнями і не відомо, що нас чекає впереді. Пригнали нас усіх біля школи. З усіх кінців села зводили нових селян. За ними йшли жінки, діти і голосно плакали. Коли назбиралося нас біля сто осіб, німці вивели нас на дорогу, поставили по чотири і погнали селом. Ми йшли болотом, а навколо нас їхали озброєні верхівці з наготовленими автоматами. Під'їхав один вояк, махнув рукою, щоб усі стали і ломаною польською мовою сказав:

— Otto вам мувє, кто бендзє уцекаць, то вишткім съмерць! Зрозумелі?...

Нас вигнали за село. Весняне болото

не дозволяло нам іти скоро, тому ми йшли дуже поволі. Далеко за нами залишилося село і плачучі жінки. Німці їхали впереді нас і за нами, а по боках нікого не було. Навколо нас було поле, і ніхто й не думав утікати. Ось, бачимо недалеко над дорогою якийсь хутір, а трохи вправо вітряк. Коли наша колона порівнялася з цим хутором, нараз звідтам голосно застричів кулемент:

— Трррр! Трррр! Трррр!

Усі ми попадали до придорожнього рова, а німці на конях почали втікати до села. А скоростріл знову:

— Трррр! Трррр! Трррр!

Я підніс голову з рова і побачив, що німці на конях були вже далеко. Бачив також, що два коні бігли через ріллю, але їздців на них вже не було. Я зірвався на ноги і з усієї сили почав бігти до вітряка. За мною бігли інші мужчини. Напроти нас показалися озброєні хлопці й бігли до нас увесь час стріляючи до втікаючих німців. Це були українські повстанці. Вони махали нам руками, щоб ми не підносiliся з землі, але ми не слухали. Ми бігли напроти стрілів, а кулі свистали над нашими головами. Строчило вже два кулімети, бо й німці почали відстрілюватися. Українські повстанці були відважніші і було їх багато більше за німців. Вони тепер виростали ніби з-під землі, вибігали з-за кожного куща, з-за кожного горбочка і бігли за втікаючими німцями. Бігли з автоматами, з озброєніми рушницями, з короткими фінками, з гранатами. Між повстанцями

були молоді хлопці, а також були старші селяни. Вони почули про нашу недолю, належно підготовилися і зробили несподівану засідку.

Ми були вільні. Брат Трохим повернувся зо своїми людьми до села, але я вже не вертався. Подякувавши Богові за звільнення, я пішов полем до дальнього села. Йшов якоюсь польовою доріжкою й думав важкі думи. Куди йти? Де шукати захисту? І хоч не було в мене жодних плянів, не знов, що маю робити й куди йти, я поклався на Боже милосердя й поволі йшов далі і далі на захід.

Пройшовши кілька кілометрів, я оглянувся й побачив, що над селом, з якого я щойно вийшов, стояли великі хмари диму. Не знаю, що це була за пожежа, але думаю, що це німці палили село, за повстанчу засідку. Я прискорив ходу, бо бажалося мені якнайдалі відійти від вогню, від нової якоїсь небезпеки. Відійти туди, де не чути пострілів, не чути гіркого запаху згарищ, знайти тишу, спокій. Але такого місця тоді на Волині не було.

Увесь цей день я йшов полями, виминаючи села і хутора. Був голодний, бо ж нічого ще того дня і в устах не мав. В голові роїлися тривожні думи і несли мене додому, до рідного села. Чи зайшла мати додому щасливо, чи перейшла ріку, чи знає, що пережив її син сьогодні?

На Крем'янецчині

На вечір я прибув до якогось села, відшукав віруючих, де й заночував. У

циому селі було багато українських повстанців, бо це вже було досить далеко від фронту. Вранці повстанці виїздили підводами далі і запропонували мені іхати з ними. Казали, що ідуть аж на Крем'янецчину і можуть мене підвезти до самої Галичини. Це було мені дуже вигідним, я залишив там додому листа, якого просив колись передати і погодився іхати з повстанцями. Ми виїхали вранці, іхали ввесь день, а на вечір затрималися в якомусь селі. Другого дня ми були біля Дубна, проіхали вночі недалеко міста, а над ранком прибули до густого лісу між Смігою й Крем'янцем. Повстанці тут затрималися, а я вже сам пішов далі. Вийшов на широку дорогу, що вела лісами до Крем'янця. Надворі почало темніти. Мені залишилося до міста кілька кілометрів. Ідучи так дорогою, я почув знайомий спів. З маленької хатини над самою дорогою вилітали слова євангельської пісні:

Прийди ти до Ісуса,
Мій друже дорогий!
Тебе стомив докраю
Великий гріх важкий.

Мое серце сповнилося радістю. І тут, у цих густих соснових лісах є мої брати, мої друзі у Христі. Скрізь, по всій Волині вони є, мов ті свічники серед темної ночі, серед великої военної хуртовини.

Я підійшов під хату і застукав у двері. Спів нараз затих. Мені відчинив старенький господар і попросив мене до

хати. Ми скоро познайомилися, бо була це віруюча родина братів-п'ятдесятників.

Вранці я пішов далі. Під Крем'янцем мені сказали люди, що в місті повно німецького війська, а тому треба мені було якось його виминути. Бажалося мені побачити це гарне історичне волинське місто, але тепер було небезпечно туди заходити. Люди мені там оповідали, що німці відступають через місто, відступають в напрямку Почаєва і Бродів й дуже жорстоко поводяться з людьми.

Я минув Крем'янець, якимись селами, польовими доріжками, долинами й сіножатями і на вечір прибув до маленько-го містечка Вишнівця. Того дня я зробив надто багато дороги і коли під са-мим Вишнівцем зайдов на хуторі до якогось господаря, посидів хвилинку, то так мене ноги боліли, що далі ніяк не міг іти. Тому, що вже вечеріло, я переноочував у цього господаря. Вечором ми довго сиділи і госпо-дар мені багато оповідав страшного, що діялося тут. Оповідав, що в Виш-нівці стояли ввесь час німці з поляками і майже щодня виїздили на села і па-лили їх. Тепер німців уже немає. Разом з поляками виїхали позавчора десь на Збараж, а тепер в місті стоять україн-ські повстанці.

Другого дня я пішов до міста. Воно було майже все зруйноване, а, видно, колись було гарне місто. Воно розло-жилося над самою рікою Горинь, при-таїлося, ніби чекало якихось нових по-

дій. Це ж відоме наше історичне місто. Вишнівець. Я проходив з якимсь не-знайомим чоловіком біля старого цвинтаря і селянун показав мені високого нагробника з почорнілим анголом: "Ось тут похований князь Вишнівецький, тут і його родина". Я стояв біля вели-кого пам'ятника з мармуровою пли-тою, з вирізьбленими позолоченими літерами. Дійсно, старина, давня історія нашої землі! "А ось, підемо далі, пока-жу вам замка князів Вишнівецьких, — казав чоловік. — Там була перед вій-ною ремеснича школа і лікарня. Чудо-вий це замок..."

Ми вийшли з цвинтаря, пустилися стежкою догори, але там стояв озбро-єний повстанець і непускав нас до зам-ку. І нараз ми побачили, що над зам-ковим парком почали підноситися чор-ні хмари диму. Ми чимскорше пустили-ся знову бігти до цвинтаря, вибігли на горбок звідки було видно все місто із замком Вишнівецьких. Замок горів. Горіли також деякі більші будинки в місті й великий польський костел, який був окрасою всього міста. Великі хма-ри диму пливли над містом, заслонячи собою чисте плесо Горині. Сполохане гайвороння, що саме мостилося на сос-нах замкового парку, сполохано літа-ло в повітрі.

— То вже бандерівці запалили, — зідхнув тутешній чоловік. — Вони ще вчора хотіли це зробити, але наші лю-ди просили, щоб не робили цього. На-що ж нищити?... Це ж одинока лікарня на всю нашу околицю... Замок цей пе-

ребув стільки воєн, революцій, нехай би собі стояв..."

Потім стало відомо, що замок дійсно підпалили бандерівці. Вони також запалили костела й більші будинки міста, ніби для того, щоб більшовики не мали де приміститися.

Того самого дня я вибрався у дальшу дорогу. З Вишнівця я думав піти на Збараж, а звідтам аж до Зборова, де я мав багато знайомих, в яких думав на довше затриматися.

Я пройшов греблею до Старого Вишнівця, вийшов на головний шлях, що вів до Збаража і пішов сошею. На горі зустрів кілька підвід повстанців, які мені сказали, що за Збаражем уже є більшовики. Мені аж не хотілося тому вірити і я пішов далі. В недалекому селі я відшукав віруючих, відпочив там трохи, а коли збирався йти далі, брати донесли мені, що тільки що прибули до села втікачі зо Збаража. Там вже дійсно були більшовики.

Того самого дня я знову повернувся до Вишнівця. Над замком так само стояли клуби диму, так само з криком кружляло гайвороння над соснами парку. А Горинь блищала весняною блакитю неба.

Близькість більшовиків сповнила трипогою все місто. Люди пакували свої речі, ховали по лівницях, брали з собою саме необхідне і йшли на захід. Одні йшли піхотою, інші їхали возами. Вийшли також з міста останні вози повстанців.

Хоча було вже далеко за полудень,

але я не хотів гаяти й хвилинки і неизнайомими селами пішов далі. Під саний вечір я прибув до маленького села біля Почаєва. Я був такий перемучений, що насили волік ногами. Був також голодний, бо майже цілий день нічого не їв. Але в селі зайдов до братів-п'ятдесятників, вони мене дуже тепло прийняли, а на другий день я був готовий йти далі. Плян мій тепер перемінився і я не знат, яку найкраще мені вибрести дорогу. І коли на Збараж мені шлях був перетягти, я вирішив йти на Броди, Золочів і до Львова.

Надворі стояв чудовий весняний день. На небі не було ні однієї хмаринки, лише великі ескадри німецьких літаків летіли десь на схід, а потім назад поверталися. Я вийшов із села вранці, пройшов якимсь молодим ліском, потім звернув на право і вийшов на поле. Передо мною стояла незабутня чудова картина. Велика Почаївська Лавра сяяла в проміннях сонця. З другого боку текла Іква, покрита раннім весняним туманом, а далі за Іквою сивили Крем'янецькі гори. Чудовий куточок волинської землі! Гори, долини, ліси, поля. І нараз жаль мені стало, що я лишаю свою рідну землю. Чи повернуся ще коли до цих краєвидів? Ось тут недалеко вже Галичина, а там далі холодна і не-привітна чужина... Я стояв хвилину під лісом, боровся зо своїми думками, а потім пішов стежкою в напрямку Почаєва. І хоча Лавра показалася мені зовсім близько, було до Почаєва ще доситьдалеко. На рівній прогалині між

зеленими смериками я побачив руїни якогось пам'ятника. Навколо нього віялася порозкидана стара цегла, поросла торішньою лободою. Недалеко пам'ятника господар розкидав на полі гній і я підійшов до нього.

— Добрый день, дядьку!

— Дай бо здоров'я, — відказав волиняк.

— Мені цікаво, що це тут був за пам'ятник в лісі? — спитався я.

Дядько сперся на вила, кашельнув і почав:

— О, знаєте, це давно було, пане. Вас, можливо, ще й на світі не було. Давно перед тамтою ще війною приїздив до Почаївської Лаври цар Микола. З Крем'янця він іхав автом, а сюди ось з монастиря вислали йому лаврські коні з позолоченою бричкою. О, щоб ви бачили, що тут тоді робилося... Як багато тут було народу. Було військо, стражники, вратники, багато процесій. Цар вийшов з авта, сів до брички і іхав так аж до самого Почаєва. А потім на цьому місці, де цар пересідав на бричку, побудували пам'ятника. Він був огорожений, пильно бережений, а кожного року після Спаса з Почаєва виходила сюди процесія... Але минуло це. В часі революції розвалили пам'ятника, бо не було вже царя. Так воно вже є на світі. Це, що сьогодні у славі, завтра в пониженні, в переслідуванні. Бо, як і написано, що кожне тіло — немов та трава, і всяка їх слава — як цвіт трав'яний: засохне трава — то й цвіт спаде, а.

— 192 —

— А Слово Господнє повік пробуває, — докінчив я.

Дядько всміхнувся.

— О, то я бачу, що ви знаєте Слово Боже, — сказав.

— Я бачу, що й ви знаєте, — відказав я.

— Так, я читаю Біблію... Я баптист.

— Слава Богу, — відказав я, — я також баптист. Значить ми — брати. Як то добре...

Волиняк зняв кашкета, поступився до мене і ми, ніби старі знайомі, ніби давні друзі, щиро поцілувалися. Вперше в житті ми ось тут приладково зустрілися, вперше побачилися, але ми вже були добре знайомі, ми ж брати у Христі, ми рідні, ба, більше, як рідні.

З цим братом я пішов до іхнього села і був там кілька днів. Кожного вечора ми мали Богослуження, і до дальшої дороги мене чомусь не манило. Фронту покищо не було чути і мені не хотілося залишати моєї Волині. Ніби ось тут вперше я побачив красу моєї рідної землі, ніби вперше глибоко зрозумів її принаду і важко було з нею розлучатися.

Минуло ще кілька днів і на сивих Крем'янецьких горах заграла кононада. Більшовики були під самим Крем'янцем. Мені треба було йти далі. Я попрощаючись з добрими братами й сестрами і пішов зеленим лісом до Почаєва. Під містом довідався, що в Почаїві німців нема, але військо іде автома з Крем'янця через Почаїв і на Броди. Часом це військо заїздить до при-

— 193 —

дорожніх сіл, забирає з собою молодих мужчин. Тут мені треба бути обережним.

Я перейшов городами, біля млина і стежкою ввійшов до міста. Перечикав за домами, поки проїдуть німецькі авта, потім перебіг дорогу і пішов на гору в напрямку монастиря. Ось і т зв. "святі врата". Великі двері у брамі були звалені на землю, а над брамою виднів напис в церковнослов'янській мові: "Пріїдте ко Мнє все трущаючіся і обременіоне і Аз упокою ви". Мимо волі я затримався під брамою. В місті не було видно ні однієї душі, лише якийсь старенький дідусь замітав у лаврському саду сухе листя. Я став під брамою і дивився на дорогу. Там промайнуло кілька німецьких авт і знову було тихо. Думки мої пливли в минуле. Тут, під цією брамою проходив колись цар Микола, проходив у славі, в почоті і силі. Минуло це давно. Тут колись стояв подорожуючий по Україні Шевченко. Ось тут, на цьому місці. Тут були всі, хто тільки відвідував коли Крем'янецьчину, бо це ж найсвятіше місце для православної Волині. Почаївська Лавра... Тут колись творилися частини армії Симона Петлюри, а пізніше прийшли банди Котовського і покрили смутком святі місця Почаєва. Тут, ось на тому місці... Але минуло все. Пішло в забуття, записалося до історії й назад ніколи не вернеться. Тепер нова історія пишеться на нашій Волині, пишеться страшними кривавими літерами недалеко на Крем'янецьких го-

рах і завтра ось прийде сюди. Прийде страшна антихристова сила і ступить важким чоботом по святих для наших людей місцих.

Я пройшов брамою на лаврське подвір'я. Навколо задумано стояли чіхраті каштани. Праворуч була прекрасна висока дзвіниця, прямо — широкі сходи до Лаври. Серце мое чомусь трептіло. Мені хотілося оглянути тут кожне місце, але не можна мені було гаяти багато часу. Я пішов сходами до монастиря. Вийшов на високу т. зв. "галерію". Звідси видно навколо так далеко, як тільки може досягнути око людини. На сході видні гори Крем'янця, на південь простягається рівнина аж до Тернополя, на захід видно Галичину. Біліє далекий монастир Підкаміння. Як гарно навколо! Простори моєї рідної землі....

Я став під монастирем, притулився до стіни й не хотілося мені далі йти нікуди. Це ж я востаннє стою ось тут на своїй землі. Завтра вже буду в Галичині, а потім далі і далі від дорогої Батьківщини.

Недалеко мене пройшов монах в довгому чорному плащі. Став на сходах і подивився на схід. Потім перехрестився і почав молитися. А там, на сході, в напрямку Крем'янця і Вишнівця здіймалися пожежі, чулися гарматні постріли. Горіли наші рідні села... Кривавилася моя Волинь.

І згадалося мені розповсюджене по Волині передання про те, як преподобний Іов Почаївський і Почаївська Бо-

жа Мати оборонили колись це місто перед турками. Було це багато сот років тому. Ще й тепер на передній стіні Лаври видніє ця величава картина з багатьма світлими анголами, з Іовом на хмарах і з утікаючими турками. Я дивився в цю хвилину на неї і думав, чому то й тепер не пошле Господь полків Своїх анголів, щоб оборонили нашу рідну землю від нових безбожних орд. Може тепер не ті часи, може ми багато прогрішилися перед Богом і недостойні такого чуда. Може за наші гріхи Господь і віддав нашу Батьківщину на таку страшну поталу...

Коли монах скінчив молитву, я підішов до нього і попросив, щоб показав мені, як найкраще вийти від монастиря до Галичини й обминути головну дорогу. Він провів мене через вузеньку хвіртку, садом і показав стежку, якою можна вийти на поле. Я пішов. Пішов з великим каменем на серці. За мною залишився Почаїв. З кожним кроком далі й далі я віддалявся від свого рідного дому.

На вечір я прибув до села під самою Галичиною. В селі стояло багато українських повстанців, а по стодолах висіли різні антинімецькі й антибільшовицькі кличі. Німців ніде не було, але на Броди ввесь час переїздили авта. Під селом мене зустрів озброєний повстанець і зажадав у мене документів. Я показав йому польський "Довуд особісті" і сказав, що більше жодного документу не маю. Він мене запровадив до хати, якомусь командиреві я

вияснив усю справу і мене пустили. Сказали тільки не йти селом, бо там якраз багато помордованих німецьких воїків. Я виминув село і пішов далі. На хуторі я довідався, що учора до села прибуло зо тридцять німців і почали облаву за мужчинами. Повстанці окружили село, переловили німців і всіх постріляли. Тепер вони лежать біля школи, а повстанці кажуть людям вибиратися до сусідніх сіл. Сподіються, що німці помстяться над цим селом.

Пізно ввечорі я прибув до якогось села, знайшов там віруючу родину і мене там сердечно прийняли. Я був дуже втомлений, але не хотілося нам спати. Прийшов один брат з Радовилова й розповідав, що німці відступають і біля Бродів роблять великі укріплення. Казав також, що сьогодні вранці прийшов з Дубна останній потяг, що Дубно уже в більшовицьких руках. Оповідав, що минулого тижня ще прийшло кілька товарових потягів з нашими людьми, яких наловили відступаючі німецькі війська і тепер везли до Німеччини. В Радовилові відчинили ті вагони і вони так були набиті людьми, що багато подушілися. Німці повикидали трупів, наново позапльомбували вагони і повезли далі.

Пізно вночі ми пішли спати. Коли я тільки задрімав, нараз надворі почувся якийсь галас, було чути брязкання зброї й недалеко розірвалася граната. Я вибіг на подвір'я. Там було багато повстанців і людей втікачів із сусіднього села. Знову десь біля Радовило-

ва почувся гарматній постріл, над нами пролетіло стрільно і розірвалося в сусідньому селі. Село загорілося. А постріли густішали й густішали. Це німці з Радовилова стріляли до цього села де позавчора повстанці побили їхніх вояків.

Ми вилізли з братом на його стодолу і нам було видно, як горіло великою пожежою село. Чути було рев худоби і розпучливі крики людей. Нараз над самою стодолою пролетіло стрільно, загуло і недалеко на полі розірвалося. Потім друге, третє... Ми позлазили зо стодоли й поховалися до льоху. А гармати безустанку сипали з Радовилова воєнні смерти на невинне волинське село.

Над ранком затихло і я ще кілька годин міг заснути. Вранці ми сиділи біля стола, читали Євангелію, молилися, а потім сідали. В селі покищо було спокійно. Прийшли тільки чутки, що із сусіднього села майже нічого не залишилося. Воно все було спалене, а люди, хто не втік, погинули.

Сидячи біля стола за сніданком, я поглянув у вікно і чашка з молоком мало не випала мені з рук. У воротях стояло кілька німецьких вояків, а наподвір'ї на конях двох їхніх офіцерів. Кожний з них мав перевішеного через плече автомата, біля пояса почеплені гранати. На першу пору я не знав, що маю робити, а тому поставив чашку і вибіг до сіней. За мною пустився господар. По драбині ми вилізли за комин і посідали під сніпками фасолі.

Сидимо і слухаємо. Нараз чуємо на подвір'ї українську мову:

— Тітко, чи нема у вас трохи сіна для коней?

Господиня пішла надвір.

— Та чому ж нема? Прошу брати собі в стодолі... Ми так настрашилися, бо думали, що то німці... Повбиралися, щоб людей лякати... От!....

“Німці” пішли до стодоли, а господиня гукнула до нас.

— Злізайте, бо це свої хлопці, повстанці.

Ми злізли до сіней. На подвір'ї було вже багато повстанців. Майже всі в нових німецьких одностроях, всі на конях і сильно озброєні. Накормили в господаря коней, самі поїли і поїхали далі.

Під небом Галичини

Того самого ранку і я пішов у свою дальшу дорогу. Брат мене направив полями і за кілька годин я був на кордоні Галичини. Кордон уже не був укріплений, німці пильнували інших справ і я без жодних труднощів його перейшов. Над полями стояв ранній туман. Я пройшов долиною, присів за кущами, розглянувся і почав бігти вперед. Я був у Галичині.

Пройшовши кілька кілометрів, я опинився на шляху, що вів з Підкаміння на Броди. Став на горі й оглянувся ще раз на свою дорогу Волинь. Там далеко видніли куполи Почаївської Лаври, а там далі, за багатьома селами, лісами десь мое село. Батько, мати... Я

стояв на чужому шляху, а глибокі й небагнуті докори гризли моє сумління. Чого ж я втік?... На кого залишив батька, матір?... І нараз я відчув якусь невидиму силу, що тягнула мене назад на Волинь, тягнула додому. Що буде, то буде, але повернуся. Повернуся і вмерти на своїй рідній землі...

До цього часу я ходив селами Волині, віруючі скрізь мене приймали, піклувалися мною, але в Галичині того годі було сподіватися. Тут менше було євангельських віруючих і на прожиття треба було мати гроши. В мене ж не було нічого. Через довгу дорогу чоботи мої почали рватися, я не мав навіть однієї зміни близни, була весна, а я був у старенькому кожушку, в подертому батьковому кашкеті. Це було все, з чим я вибрався на скитання. Друга важка проблема була та, що тут поки не було ще українських постанців, а по селах густо стояли німці, які могли б мене зловити і порахувати за якогось шпіона, що ходить по прифронтових селах.

Я відійшов від дороги, присів на соломі під кущем і довго, довго там сидів. Я широко молився, щоб Господь Сам сказав, що я маю робити: чи йти далі, чи повернуся назад. Якийсь глибокий внутренній голос казав мені вернуся, але коли я пригадував мої недавні переживання під більшовиками, інший голос гнав мене вперед. Цей голос казав мені не йти, а бігти, рватися на захід, далі і далі від диявольської влади, що знову сунула на нашу землю. Я зводив-

ся на ноги, пробував йти, але серце не пускало, серце казало вернутися, вернутися додому, до рідної хати...

І після довгої важкої боротьби з собою, я вирішив таки вернутися. Тією самою доріжкою я прийшов до галицького села над самим кордоном. Надворі нараз зірвався вітер, небо затягнулося хмарами і посыпало снігом. Я зайшов у селі до першої хати над дорою. В хаті був тільки сам господар. Я попросив його, щоб дозволив мені пересидіти в нього до вечора, кажучи, що хочу перейти на Волинь. Господар змірив мене якимсь холодним байдужим поглядом.

— Ідіть собі далі в село, а то тут біля нас ходять пограничники німці, побачать вас, то ще й мені буде, — відказав господар.

І коли по довшій розмові я розказав цьому галичанину всю мою справу, він погодився, що я можу в нього заїжджати до вечора, але не в хаті, а можу піти собі до стодоли. Я так і зробив. Пішов до стодоли, виліз на солому й сидів. Чекав вечора. В стодолі було холодно, крізь шпари в стінах дув вітер і я сильно змерз. Тоді я зробив у соломі диру, залиш туди, з'їв кусочек хліба, який мав і зогрівся. Потім солодко задрімав. Крізь сон я почув, що хтось рипнув дверима і ввійшов до стодоли.

— Гальо, де ви там? Гальо!... — кликав мене хтось.

Я виліз з соломи. В стодолі стояв молодий незнайомий хлопець. Він розпитав мене хто я й звідки, а я йому все

розвідав. Коли ж сказав йому, що маю замір вернутися назад на Волинь, він почав мене намовляти, щоб я не вертався. Обіцяв дістати для мене посвідку від свого війта і допомогти мені пробратися глибше в Галичину, далі від фронту, що вже був тут помітно видний. Я погодився на його пораду.

Під вечір цей самий хлопець провів мене полями до дальнього села на захід, там я переноочував у його знайомих, а другого дня розшукав у селі віруючих і був у них цілих два дні. В селі стояло німецьке військо, що посувалося до фронту. Були чутки, що більшовики вже в Почаєві, що підійшли вже під саму Галичину. Мені треба було знову йти далі.

Другого дня вранці, я попрощався з братом, в якого я ночував і вибрався в дальшу дорогу. Положення мое було дуже погане. Обіцяної посвідки я не дістав, а скрізь стояли німецькі війська і перевіряли кожного подорожнього. Я ж не мав чим виказатися. При тому німці вважали кожного волиняка за повстанця і дуже було небезпечно подати себе з Волині. Але повороту додому мені вже не було. Темна і невідома була впереді моя дорога.

Ранком я вийшов за село. Були перші дні квітня 1944-го року. Надворі було тепло. Співали пташки. Розпукувалися придорожні верби. Я вийшов на дорогу. Став. Навколо була тиша, тільки далеко на сході важко гули гарматні постріли. Я ще востаннє подивився туди. Там далеко, далеко вид-

ніли золоті куполи Почаєва, праворуч білів монастир Підкаміння. Думки мої линули туди, на мою улюблену Волинь. Линули розбиті, знеможені. Там, на чужому полі я схилився на коліна і ще молився. Молився гаряче, сердечно. Здавалося мені, я ще ніколи так не потребував Божої допомоги й опіки, як тепер, ніколи я ще не був у такому безвихідному положенні, а тому шукав порятунку і сили у Того, Хто мені так багато допомагав, шукав сили у моєго Милосердного Господа.

Після молитви я почув у собі нову віру, просто відчув душою, що Господь вислухав мене, що Він мене не залишить і щоб я нічого не лякався. Я випростався, востаннє глянув на свою недалеку Волинь і пішов дорогою на захід. Я вирішив вийти аж на головний шлях, що йшов з Бродів до Золочева, а коли німці й зловлять, вирішив цілком покластися на Бога.

За мною показалася підвoda. Я думав, що коли це німці, не втікати, але попроситися, щоб підвезли мене. Але були це не німці. Це наші люди везли зерно до млина. Вони мене взяли на підвodu. Ми їхали до головного шляху, що йшов до Золочева. Недалеко шляху стояв вояк польової німецької жандармерії і сказав нам стати. Зажадав від нас документів. Дядьки вийняли якісь посвідки, показали, а я й собі почав шукати глибоко в кишені свого польського "Довуда особістого". Німець махнув нам рукою, щоб ми їхали, не чекаючи, поки я вийму свого

документа, бо якраз надіхала інша підвода. Ми виїхали на головний шлях. Дядьки поїхали направо, а я сам пішов шляхом. Навпроти мене іхали великі німецькі танки, зелені панцерники, гармати, воєнні авта. Все це посувалося на Броди. А я йшов уперед. Далі і далі. Йшов назустріч невідомій долі.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
Перед бурею	7
Війна	16
Нова влада	23
“Вибори”	30
Моя перша втеча	36
На Грубешівщині	41
Додому	43
Моя друга втеча	48
Моя перша спроба	64
Комісар з Києва	74
Знову війна	81
Полонені	105
Страшна доля жидів	108
Доля знайомого лікаря	118
Поліція втікає до лісу	124
Українська Повстанча Армія	130
Боротьба з поляками	136
Укр. Повстанча Армія поділилася	140
Доля моєї бібліотеки	148
Мое село	154
Мене беруть до лісу	158
Зося	161
Додому	166
Остання Вечеря	172
Знову більшовики	175
Моя мати	179
В німецьких руках	183
На Крем'янеччині	186
Під небом Галичини	199

Обкладинка Степана Зубілевича

ВИПИСУЙТЕ І ЧИТАЙТЕ УКРАЇНСЬКУ
ЄВАНГЕЛЬСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ!

- Л. Жабко-Потапович: "Христове світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху". \$2.00
- I. Барчук: "Божа Маті". Догматична розвідка. \$0.50
- M. Подворняк: "На шляху життя". Збірка християнських віршів і оповідань. \$1.25
- Дж. Буньян: "Духовна війна". \$0.80
- Л. Забіренко: "З бурхливих днів". Збірка поезій. \$0.75
- I. Барчук: "Хрест і хресне знамення". Історично-археологічна розвідка. \$0.30
- Проф. Т. Гребінка: "Про католицький догматизм. \$0.35
- I. Барчук: "Вірою чи заслугами?" \$0.25.
- I. Барчук: "Для кого існує світ?" \$0.10
- X. Ройова: "Відступники" Повість. \$0.85
- X. Ройова: "Без Бога на світі". \$0.25
- O. Сомко: "Віршотвори". \$0.65
- Панас Хуртовина: "Під небом Волині". Восенні спомини християнина. \$1.00

Виписувати по адресі:

Rev. John Barchuk,
1300 N. Campbell Ave.,
Chicago 22, Ill., U.S.A.